

«Σχολή Κοινωνικών Επιστημών»

«Σπουδές Φύλου: Μεθοδολογίες, Θεωρίες, Πολιτικές
(ΦΥΛ)»

Διπλωματική Εργασία

«Φροντίζοντας στο περιθώριο: Αθέατη Φροντίδα και Αντιστάσεις
Ρομά Γυναικών: Μια φεμινιστική, αποαποικιοκρατική ποιοτική
έρευνα»

Πελαγία Γκουγιάνου – Ζιάκα

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Κανταράκη Μαρία

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέας/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέας/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Φροντίζοντας στο περιθώριο: Αθέατη Φροντίδα και Αντιστάσεις
Ρομά Γυναικών: Μια φεμινιστική, αποαποικιοκρατική έρευνα

Πελαγία Γκουγιάνου – Ζιάκα

Επιτροπή Επίβλεψης Πτυχιακής / Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Μαρία Κανταράκη

ΣΕΠ-ΕΑΠ

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Νεφέλη Στουρνάρα

ΣΕΠ-ΕΑΠ

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Αντί προλόγου

Στην Κοιλάδα των γυναικών
που έραψαν τον κόσμο

Αυτός ο τόπος δεν έχει πινακίδα, είναι αχαρτογράφητος. Φτιάχνεται και γκρεμίζεται από
τις γυναίκες που ράβουν κάθε μέρα τον κόσμο.

Από εμένα έχει μονάχα μια προσευχή.

ΠΙΣΤΕΥΩ ΣΕ ΕΝΑΝ
Όχι έναν – μία.
ΠΙΣΤΕΥΩ ΣΕ ΜΙΑ
Όχι σε μία – σε πολλές.
ΠΙΣΤΕΥΩ ΣΕ ΠΟΛΛΕΣ ΘΕΕΣ
Όχι θεές – γυναίκες καθημερινές.

ΠΙΣΤΕΥΩ
στις γυναίκες των βουνών, των θαλασσών
και των κάμπων,
στις γυναίκες των πόλεων
και ορατών τε πάντων κι αοράτων
–πρωτίστως αοράτων.
Πιστεύω στις φίλες των φίλων
και στις γιαγιάδες μας
τις εκ του πατρός διαρκώς γεννηθείσες.
Πιστεύω στις άτεκνες και στις κυοφορούσες.
Πιστεύω στο πνεύμα των εκ των γυναικών ζωοποιόν
κι ομολογώ πως προσδοκώ
Ανάσταση κοριτσιών και γυναικών.
Αμήν.

Βάλια Τσιριγώτη, Άτλαντας Επούλωσης

Ευχαριστίες

Χωρίς την εμπιστοσύνη, τον χρόνο και τη θέληση για μοίρασμα, αυτή η εργασία δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί. Ευχαριστώ ξεχωριστά κάθε μία από τις γυναίκες για την τιμή που μου έκαναν, και ελπίζω να τίμησα και εγώ με τη σειρά μου τις ιστορίες τους.

Θέλω επίσης να ευχαριστήσω όλους τους δικούς μου ανθρώπους που στάθηκαν δίπλα μου σε όλη τη διάρκεια αυτής της διαδρομής, για το μοίρασμα των προβληματισμών μου και για τη στήριξή μου σε δύσκολες στιγμές. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τις φίλες και συντροφισσές μου Ειρήνη, Βικτωρία και Άρτεμις.

Οι γονείς μου, ο σύντροφος ζωής μου και ο γάτος μας, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην υποστήριξη που παίρνω καθημερινά. Η ενθάρρυνση, η εμπιστοσύνη, η υπομονή και η αγάπη τους είναι ανεκτίμητα και θα τους ευχαριστώ παντοτινά.

Ένα ξεχωριστό ευχαριστώ οφείλω στην γιαγιά μου, που μου έδειξε με την στάση της, πώς είναι να παλεύεις για το δίκιο, να αντιστέκεσαι, να οραματίζεσαι τη ζωή χωρίς εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο.

Η εργασία αφιερώνεται στην μνήμη της συντρόφισσας μου Ντορέττας Ρίζου.

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα διερευνά την αθέατη εργασία φροντίδας των Ρομά γυναικών, εστιάζοντας στα χαρακτηριστικά της, στις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες επιτελείται και στους τρόπους με τους οποίους οι ίδιες τη βιώνουν και τη διαπραγματεύονται. Η μελέτη βασίστηκε σε ποιοτική ερευνητική προσέγγιση πραγματοποιώντας επτά ημιδομημένες συνεντεύξεις με Ρομά γυναίκες.

Τα ευρήματα αναδεικνύουν ότι η φροντίδα αποτελεί κεντρικό άξονα της καθημερινότητας των συμμετεχουσών και συνδέεται με την έμφυλη κοινωνικοποίηση, την πρόωρη ανάληψη ευθυνών και τις συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν. Παράλληλα, οι γυναίκες αναπτύσσουν πρακτικές διαπραγμάτευσης και αντίστασης, διεκδικώντας περισσότερες δυνατότητες εκπαίδευσης, εργασίας και αυτονομίας για τις ίδιες και τις νεότερες γενιές.

Λέξεις – Κλειδιά

Ρομά γυναίκες, αθέατη εργασία φροντίδας, διαθεματικότητα, φεμινιστικές αντιστάσεις, αποαποικιοκρατικός φεμινισμός

«Caring on the Margins: Invisible Care and Resistance of Roma Women: A Feminist, Decolonial Study»

Pelagia Gkougianou – Ziaka

Abstract

This research investigates the invisible care work of Roma women, focusing on its characteristics, the social conditions under which it is performed, and the ways in which the women themselves experience and negotiate it. The study was based on a qualitative research approach, conducting seven semi-structured interviews with Roma women.

The findings highlight that caregiving is a central aspect of the participants' daily lives and is linked to gendered socialization, the early assumption of responsibilities, and the conditions of social exclusion they experience. At the same time, women develop practices of negotiation and resistance, demanding greater opportunities for education, work, and autonomy for themselves and younger generations.

Keywords

Roma women, invisible care work, intersectionality, feminist resistance, decolonial feminism.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	1
1. Θεωρητικό Μέρος.....	4
1.1. Ιστορικές διαδρομές των Ρομά κοινοτήτων: αποκλεισμοί και αντιστάσεις.....	4
1.2. Ρόμικη οικογένεια, Ρομά γυναίκες και έμφυλες αξιώσεις.....	5
1.3. Η φροντίδα ως κοινωνική αναπαραγωγή και πεδίο έμφυλης εκμετάλλευσης	7
1.3.1. Φροντίδα, τάξη, φυλή.....	9
1.3.2. Διαθεματικότητα, λευκός φεμινισμός και τάξη	13
1.3.3. Φεμινιστικές αντιστάσεις, gypsy feminism και αποαποικιοκρατική γνώση	18
2. Μεθοδολογία της Έρευνας	21
2.1. Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα	21
2.2. Ερευνητική Μέθοδος	22
2.3. Ερευνητική διαδικασία.....	24
2.4. Συμμετέχουσες	24
2.5. Ζητήματα δεοντολογίας	28
2.6. Εγκυρότητα και Αξιοπιστία της Έρευνας.....	28
2.7. Περιορισμοί της έρευνας	29
2.8. Θεσιακότητα ερευνήτριας.....	30
3. Ανάλυση των ευρημάτων	32
3.1. Οι απαρχές της φροντίδας: μεγαλώνοντας ως Ρομά κορίτσι.....	32
3.2. Η πρόωρη ενηλικίωση και η ανάληψη της φροντίδας ως έμφυλη υποχρέωση .	37
3.3. Καθημερινές αντιστάσεις και επαναδιαπραγμάτευση των έμφυλων προσδοκιών	44
3.3.1. Η επαναδιαπραγμάτευση στο γάμο	49
3.3.2. Η μόρφωση ως διαδρομή προς την αυτονομία	51
3.3.3. Η οικονομική ανεξαρτησία ως όρος αυτονομίας και έμφυλης ισότητας	52
4. Συμπεράσματα	55
5. Περιορισμοί της έρευνας και προτάσεις για μελλοντική έρευνα	60
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	62
Ελληνόγλωσσες Βιβλιογραφικές Αναφορές	62
Ξενόγλωσσες Βιβλιογραφικές Αναφορές	64
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	72

Εισαγωγή

Η φροντίδα αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για τη διατήρηση της ζωής και της κοινωνικής αναπαραγωγής. Παρότι είναι απαραίτητη για τη λειτουργία των κοινωνιών, παραμένει σε μεγάλο βαθμό αόρατη και υποτιμημένη, ενώ εξακολουθεί να επιβαρύνει δυσανάλογα τις γυναίκες. Για τον λόγο αυτό, έχει αναδειχθεί σε κεντρικό πεδίο προβληματισμού των φεμινιστικών θεωριών.

Η μελέτη της φροντίδας αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν εξετάζεται σε μειονοτικές κοινωνικές ομάδες, όπως αυτή των Τσιγγάνων. Παρά το αυξανόμενο ενδιαφέρον των τελευταίων δεκαετιών, οι Ρομά κοινότητες ερευνώνται κυρίως σε σχέση με την εκπαίδευση, την υγεία, τις συνθήκες διαβίωσης, και την έμφυλη βία ενώ συχνά αναπαράγεται, έστω και υπόρρητα, η εικόνα των Ρομά γυναικών ως «θυμάτων» της «Ρόμικης Πατριαρχίας».

Απέναντι σε αυτές τις αναπαραστάσεις, η ανάπτυξη των Roma Studies και του Gypsy Feminism έχει συμβάλει στην ανάδειξη των εμπειριών, των γνώσεων και των διεκδικήσεων των Ρομά γυναικών. Οι προσεγγίσεις αυτές αμφισβητούν τόσο τις πατριαρχικές δομές εντός των κοινοτήτων όσο και τις αποκλείουσες πρακτικές των κυρίαρχων φεμινιστικών λόγων, αναδεικνύοντας τις Ρομά γυναίκες ως ενεργά κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα. Παρά ταύτα, η φροντίδα εξακολουθεί να απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό από τις σχετικές συζητήσεις, συγκροτώντας ένα ιδιαίτερα υποδιερευνημένο πεδίο, τόσο θεωρητικά, όσο και εμπειρικά.

Η αθέατη εργασία φροντίδας των Ρομά γυναικών συνιστά επομένως ένα αρκετά αχαρτογράφητο πεδίο στη σχετική βιβλιογραφία. Για τον λόγο αυτό, η παρούσα έρευνα αντλεί θεωρητικά και εμπειρικά εργαλεία τόσο από τη βιβλιογραφία για τις Ρομά κοινότητες, όσο και από τις φεμινιστικές προσεγγίσεις της φροντίδας, της κοινωνικής αναπαραγωγής και της διαθεματικότητας, και επιδιώκει να τις συνθέσει δημιουργικά. Ακόμη πιο περιορισμένες είναι οι μελέτες που εξετάζουν τον τρόπο με τον οποίο η φροντίδα διαμορφώνεται στη συνάρθρωση έμφυλων, ταξικών και εθνοτικών ανισοτήτων, καθιστώντας αναγκαία μια προσέγγιση που να συνδέει τις εμπειρίες των Ρομά γυναικών με τις ευρύτερες σχέσεις εξουσίας και κοινωνικού αποκλεισμού που διαμορφώνουν την καθημερινότητά τους.

Παράλληλα, η διαθέσιμη εμπειρική γνώση προέρχεται κυρίως από έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στην Ισπανία, τη Ρουμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Αντίθετα, οι ελληνικές εμπειρικές μελέτες παραμένουν περιορισμένες, ιδιαίτερα όσες εστιάζουν στις καθημερινές εμπειρίες των Ρομά γυναικών στην περιφέρεια. Η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να συμβάλει στον εμπλουτισμό της σχετικής βιβλιογραφίας μέσα από την ανάδειξη των εμπειριών Ρομά γυναικών που ζουν στα Ιωάννινα και το Αγρίνιο, σε διαφορετικά πλαίσια διαβίωσης, τόσο σε διαμερίσματα, όσο και σε καταυλισμούς. Για την προσέγγιση αυτών των εμπειριών υιοθετείται μια φεμινιστική και διαθεματική οπτική, η οποία επιδιώκει να αναδείξει τις κοινωνικές σχέσεις και τις δομές εξουσίας που διαμορφώνουν την καθημερινότητα των γυναικών. Επιπλέον, η έρευνα προσεγγίζει τις Ρομά γυναίκες όχι μόνο ως υποκείμενα ανισοτήτων, αλλά και ως φορείς γνώσης, εμπειρίας και κοινωνικού μετασχηματισμού. Οι καθημερινές τους πρακτικές, οι επιλογές τους και οι τρόποι με τους οποίους διαπραγματεύονται τους έμφυλους ρόλους αποτελούν πολύτιμο πεδίο κατανόησης των σύγχρονων μορφών αντίστασης και χειραφέτησης.

Μέσω ποιοτικής ερευνητικής προσέγγισης και με την υλοποίηση ημιδομημένων συνεντεύξεων, η παρούσα μελέτη αποτυπώνει τις εμπειρίες επτά Ρομά γυναικών. Η έρευνα επιδιώκει να φωτίσει μια πλευρά της καθημερινότητάς τους που συχνά παραμένει αόρατη τόσο στον δημόσιο λόγο όσο και στην ακαδημαϊκή έρευνα, συμβάλλοντας στην κατανόηση των σύνθετων σχέσεων ανάμεσα στη φροντίδα, το φύλο, την κοινωνική ανισότητα και τις δυνατότητες κοινωνικού μετασχηματισμού.

Ειδικότερα, η έρευνα οργανώνεται γύρω από τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της αθέατης εργασίας φροντίδας που επιτελούν οι Ρομά γυναίκες στην καθημερινότητά τους;
2. Πώς οι πατριαρχικές δομές εντός των Ρομά κοινοτήτων, σε συνδυασμό με τις καπιταλιστικές νόρμες εργασίας και κοινωνικής αναπαραγωγής, εκφράζονται στη συγκεκριμένη κοινότητα;
3. Πώς αναδεικνύονται οι διαθεματικές διαστάσεις στην αθέατη φροντίδα των γυναικών Ρομά;
4. Ποιες είναι οι βιωμένες εμπειρίες των Ρομά γυναικών σχετικά με την αθέατη εργασία φροντίδας; Υιοθετούν κάποιες πρακτικές αντίστασης ή διαπραγμάτευσης απέναντι στις πατριαρχικές πιέσεις και τις καπιταλιστικές απαιτήσεις φροντίδας; Και αν ναι, ποιες είναι αυτές;

Η εργασία διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί το θεωρητικό μέρος. Αρχικά παρουσιάζονται οι ιστορικές διαδρομές των Ρομά κοινοτήτων, με έμφαση στις διαδικασίες αποκλεισμού, περιθωριοποίησης αλλά και στις μορφές (γυναικείας) αντίστασης που αναπτύχθηκαν διαχρονικά. Έπειτα εξετάζονται η ρόμικη οικογένεια, η θέση των Ρομά γυναικών και οι έμφυλες προσδοκίες που διαμορφώνουν την καθημερινή τους ζωή. Στη συνέχεια συγκροτείται το βασικό θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, προσεγγίζοντας τη φροντίδα ως εργασία κοινωνικής αναπαραγωγής και πεδίο έμφυλης εκμετάλλευσης, ενώ παράλληλα αναλύονται οι σχέσεις της με την τάξη, τη φυλή και τη διαθεματικότητα. Συζητούνται επίσης οι κριτικές προς τον λευκό φεμινισμό, καθώς και οι συμβολές των (Ρομά) φεμινιστικών και αποαποικιοκρατικών προσεγγίσεων στην κατανόηση των εμπειριών των Ρομά γυναικών. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας, ενώ στο τρίτο αναλύονται τα ερευνητικά ευρήματα, εστιάζοντας στην έμφυλη κοινωνικοποίηση των Ρομά κοριτσιών στη φροντίδα, στην πρόωρη ανάληψη ευθυνών, καθώς και στις πρακτικές διαπραγμάτευσης και επαναδιαπραγμάτευσης των έμφυλων προσδοκιών που αναπτύσσουν οι συμμετέχουσες. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις γύρω από τον γάμο, την εκπαίδευση και την αυτονομία των νεότερων γενιών γυναικών. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της έρευνας, ενώ στο πέμπτο συζητούνται οι περιορισμοί της μελέτης και διατυπώνονται προτάσεις για μελλοντική έρευνα. Η εργασία ολοκληρώνεται με τις βιβλιογραφικές αναφορές και το παράρτημα.

1. Θεωρητικό Μέρος

1.1. Ιστορικές διαδρομές των Ρομά κοινοτήτων: αποκλεισμοί και αντιστάσεις

Οι Ρομά αποτελούν τη μεγαλύτερη εθνοτική μειονότητα της Ευρώπης, με πληθυσμό που υπολογίζεται στα 10–12 εκατομμύρια άτομα (European Roma Women's Network, 2025). Παρά τη μακραίωνη παρουσία τους στον ευρωπαϊκό χώρο, εξακολουθούν να βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό και θεσμικό ρατσισμό. Η ιστορία τους έχει διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό μέσα από διαδικασίες περιθωριοποίησης, καθώς αντιμετωπίζονται διαχρονικά ως «Άλλοι» (Rosenhaft & Sierra, 2022). Αντίστοιχα, στον ελλαδικό χώρο, οι σχέσεις τους με το κράτος χαρακτηρίζονται από αποκλεισμούς και διακρίσεις. Κατά την Μικρασιατική καταστροφή, δεν αναγνωρίστηκαν ως «Έλληνες πρόσφυγες», αλλά καταγράφηκαν με βάση την «αθιγγανική» τους καταγωγή (Λυδάκη, 2013)¹.

Η ιστορική αυτή περιθωριοποίηση συνδέεται με τον αντιτσιγγανισμό, μια παγιωμένη μορφή δομικού ρατσισμού που οργανώνεται μέσα από στερεότυπα, θεσμικές πρακτικές και κοινωνικές προκαταλήψεις (Alliance Against Antigypsyism, 2016). Όπως επισημαίνει η Corradi (2012), ο αντιτσιγγανισμός παρέμεινε για δεκαετίες μία από τις πιο κοινωνικά αποδεκτές μορφές ρατσισμού στην Ευρώπη.

Παρότι απέχουν πολύ από το να αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα, οι Ρομά μοιράζονται την εμπειρία εκτεταμένων διακρίσεων (Andrei et al., 2015· Dal Ben & Stella, 2023), οι οποίες αποτυπώνονται στην εκπαίδευση, την εργασία, την υγεία και τη στέγαση (Braham, 1993· ERRC, 2024· Kelly et al., 2004).

Ωστόσο, η ιστορία των Ρομά δεν είναι μόνο ιστορία καταπίεσης. Όπως υποστηρίζει ο Foucault (1990), όπου υπάρχουν σχέσεις εξουσίας υπάρχουν και μορφές αντίστασης. Τα τελευταία χρόνια, η βιβλιογραφία μετατοπίζεται από τις αφηγήσεις θυματοποίησης προς την ανάδειξη των στρατηγικών επιβίωσης, της συλλογικής μνήμης και των αντιστάσεων που αναπτύχθηκαν διαχρονικά στις Ρομά κοινότητες.

Οι Mirga-Kruszelnicka και Dunajeva (2020) επισημαίνουν ότι η αντίσταση υπήρξε σταθερό χαρακτηριστικό της ιστορικής πορείας των Ρομά. Η Corradi (2018) και οι Aiello, Amador López, Munté Pascual & Sordé Martí (2022) αναδεικνύουν τη συμβολή τους στην

¹ «αθίγγανοι: α + θιγγάνω (αγγίζω), δηλαδή ανέγγιχτοι».

εξέγερση στο Άουσβιτς–Μπιρκενάου, στη διάσωση Εβραίων και Ρομά παιδιών, αλλά και στους σύγχρονους κοινωνικούς αγώνες και τις διεκδικήσεις δικαιωμάτων. Χαρακτηριστικά, ήδη από το 1926, στο πλαίσιο της Πανρωσικής Ένωσης Τσιγγάνων στην ΕΣΣΔ, τέθηκε το ζήτημα της έμφυλης ισότητας και της απελευθέρωσης των γυναικών από τις πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας (Marushiakova & Popov, 2023).

Η ιστορική αυτή παρακαταθήκη αποτελεί σημαντικό υπόβαθρο για την κατανόηση των σύγχρονων διεκδικήσεων και μορφών αντίστασης των Ρομά γυναικών απέναντι τόσο στις πατριαρχικές δομές όσο και στον κοινωνικό αποκλεισμό.

1.2. Ρόμικη οικογένεια, Ρομά γυναίκες και έμφυλες αξιώσεις

Η ρόμικη οικογένεια αποτελεί τον βασικό πυρήνα κοινωνικής οργάνωσης, πολιτισμικής συνέχειας και αναπαραγωγής της κοινότητας: «*το άτομο ορίζεται κυρίως ως μέλος της οικογένειας*» (Λυδάκη 2013:155). Η πλειονότητα των οικογενειών στην Ελλάδα παρουσιάζει έντονα πατριαρχική δομή, με τους άντρες να κατέχουν την κύρια εξουσία στις οικογενειακές αποφάσεις.

Η έμφυλη κοινωνικοποίηση πραγματοποιείται μέσα από την συμμετοχή των παιδιών στις καθημερινές πρακτικές της οικογένειας. Για τα κορίτσια, η εσωτερίκευση των έμφυλων ρόλων ξεκινά, ήδη, από την παιδική ηλικία και οργανώνεται γύρω από συγκεκριμένες αξιώσεις, αναφορικά με τις ευθύνες που θα αναλάβουν μελλοντικά. Η σεμνότητα, η υπακοή, η φροντίδα και η προστασία της οικογενειακής τιμής εμφανίζονται ως κεντρικές αξίες που πρέπει να ενστερνιστούν (Herta, 2019).

Σε πολλές κοινότητες Ρομά, η μετάβαση στην ενηλικίωση πραγματοποιείται νωρίτερα από ό,τι στις δυτικές κοινωνίες, μέσω της ανάληψης οικογενειακών και κοινωνικών ευθυνών, οι οποίες επιβαρύνουν δυσανάλογα τα κορίτσια (Arellano, Carrión–Ochoa, & Sotes Elizalde, 2025). Από μικρή ηλικία αναλαμβάνουν τη φροντίδα μικρότερων αδελφών, οικιακές εργασίες και καθήκοντα διαχείρισης του νοικοκυριού, τα οποία θεωρούνται αυτονόητες υποχρεώσεις τους.

Η κοινωνική αξία των γυναικών συνδέεται στενά με την ικανότητά τους να φροντίζουν, να καλύπτουν τις ανάγκες της οικογένειας και να διατηρούν τις αξίες της κοινότητας, όπως

σημειώνει η Λυδάκη (1998). Οι γυναίκες αναλαμβάνουν, τους ρόλους της μητέρας, της συζύγου, της φροντίστριας και της παιδαγωγού, ενώ παράλληλα μεταφέρουν την προφορική ιστορία και την πολιτισμική συνέχεια της κοινότητας (Rosenhaft & Sierra, 2022). Η φροντίδα επομένως αποκτά όχι μόνο έμφυλο, αλλά και πολιτισμικό χαρακτήρα, καθώς παρουσιάζεται ως «φυσική» ιδιότητα των γυναικών.

Η διατήρηση των εθίμων κατέχει κεντρική θέση στη συνοχή και τη συνέχεια της κοινότητας, όπως δείχνει η έρευνα της Νόβα–Καλτσούνη (2004). Αν και αρκετές πρακτικές αμφισβητούνται σήμερα από πολλές Ρομά γυναίκες, το προξενιό, ο πρώιμος γάμος, η προίκα και η έμφαση στην παρθενία των Ρομά κοριτσιών, αποτελούν επιπλέον φραγμούς στην επίτευξη της έμφυλης ισότητας.

Ο γάμος κατέχει ιδιαίτερη σημασία στη ζωή των Ρομά και λειτουργεί, όχι μόνο ως οικογενειακό, ή συναισθηματικό γεγονός, αλλά και ως μηχανισμός κοινωνικής και οικονομικής αναπαραγωγής. Η προετοιμασία των κοριτσιών ξεκινά από πολύ νωρίς και συχνά συνδέεται με την πρόωρη σχολική εγκατάλειψη (Velentza, 2020). Σε πολλές περιπτώσεις, το προξενιό εξακολουθεί να αποτελεί συμφωνία μεταξύ οικογενειών, ή καλύτερα των πατεράδων, η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση από την εξουσία του πατέρα σε εκείνη του συζύγου (Λυδάκη, 1997). Παράλληλα, το σώμα και η σεξουαλικότητα των κοριτσιών τίθενται υπό αυστηρό κοινωνικό έλεγχο, με την παρθενία να συνδέεται άμεσα με την οικογενειακή τιμή (Fonseca, 1995· Gheorghe, 2016· Hamilton, 2018).

Οι πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας και η αναπαραγωγή τους μέσα από τα έθιμα πρέπει να ιδωθούν εντός του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου. Οι εμπειρίες των Τσιγγάνων συγκροτούνται στη διασταύρωση τάξης, φύλου και εθνικότητας γεγονός που καθιστά την εμπειρία τους ιδιαίτερα σύνθετη (European Institute for Gender Equality, n.d.). Μέσα σε συνθήκες υλικής στέρησης, καλούνται να φροντίσουν πολυμελείς οικογένειες, να διατηρήσουν συγγενικά δίκτυα και παραδόσεις, να συμβάλουν οικονομικά μέσω τυπικών και άτυπων μορφών εργασίας και να προστατεύσουν τα παιδιά τους από τον καθημερινό ρατσισμό και αποκλεισμό (Arellano et al., 2025· Fragoulis, Giannakopoulou, Kolokitha & Govaris, 2025· Lambrev, 2020).

Όπως περιγράφει η Fonseca (1995), πολλές γυναίκες μοχθούν καθημερινά για την επιβίωση της οικογένειας, χωρίς σταθερούς πόρους, κοινωνική αναγνώριση και ουσιαστική κρατική υποστήριξη. Ωστόσο, η θέση τους στην οικογένεια και η σχεδόν αποκλειστική ευθύνη

φροντίδας, δημιουργούν κάτι δυναμικό. Η φροντίδα λειτουργεί ταυτόχρονα ως πεδίο καταπίεσης αλλά και ως χώρος επιβίωσης, συλλογικότητας και πιθανών μετασχηματισμών (Λυδάκη, 1998).

Η έμφυλη κοινωνικοποίηση στη φροντίδα, η πρόωρη ανάληψη ευθυνών, οι προσδοκίες γύρω από τον γάμο και τη μητρότητα, καθώς το προξενικό και η έννοια της «τιμής» και η σχέση τους με τις πατριαρχικές νόρμες και τον κοινωνικό αποκλεισμό, αποτελούν βασικές κατηγορίες ανάλυσης των αφηγήσεων των συμμετεχουσών. Μέσα από αυτές αναδεικνύονται τόσο οι ομοιότητες όσο και οι διαφοροποιήσεις στις εμπειρίες και τις πρακτικές διαπραγμάτευσης των γυναικών.

1.3. Η φροντίδα ως κοινωνική αναπαραγωγή και πεδίο έμφυλης εκμετάλλευσης

Από την ανάπτυξη των φεμινιστικών κινημάτων του 1960, η φροντίδα αναδείχθηκε ως θεμελιώδης όρος για τη διατήρηση της ζωής και της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ωστόσο, στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως μη παραγωγική και ανειδίκευτη εργασία, στερούμενη κοινωνικής αξίας (Gutierrez–Rodriguez, 2014· Delgadillo García, Méndez Delgado & Sáenz Vela, 2025).

Η φεμινιστική θεωρία αμφισβήτησε τον στενό ορισμό της εργασίας, ως αποκλειστικά αμειβόμενης δραστηριότητας, αναδεικνύοντας ότι η κοινωνική αναπαραγωγή περιλαμβάνει το σύνολο των πρακτικών και των σχέσεων που διασφαλίζουν την καθημερινή και διαγενεακή αναπαραγωγή της ζωής (Laslett & Brenner, 1989). Οι Ferrant, Pesando και Nowacka (2014) υποστηρίζουν ότι η μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας αποτελεί κρίσιμο, αλλά παραγνωρισμένο πυλώνα της οικονομικής δραστηριότητας και της κοινωνικής ευημερίας. Η ανατροφή των παιδιών, η φροντίδα ηλικιωμένων, αναπήρων και ασθενών, οι οικιακές εργασίες και η συναισθηματική υποστήριξη αποτελούν μορφές εργασίας απαραίτητες για τη λειτουργία των κοινωνιών. Ωστόσο, ιστορικά αντιμετωπίστηκαν ως «φυσικές» γυναικείες υποχρεώσεις και όχι ως κοινωνικά αναγκαία εργασία που απαιτεί αναγνώριση, αναδιανομή και θεσμική υποστήριξη (Καραμεσίνη, 2021· Βαΐου, 2021).

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής υποστηρίζουν ότι η υποτίμηση της φροντίδας αποτελεί δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στηριγμένο στην πατριαρχική νομιμοποίηση της έμφυλης ιεραρχίας. Σε αυτό τοποθετείται και η Πετράκη γράφοντας πως «ο καπιταλισμός και οι άνδρες στηρίζονται στη μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών. Δεν επηρεάζεται μόνο η απασχόληση των τελευταίων από την οικογενειακή σφαίρα, αλλά και η σχέση των ανδρών με την εργασία επηρεάζεται από τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις και την προνομιακή τους θέση στην οικογένεια» (2023:58). Αντίστοιχα, η Federici (2012) αναδεικνύει τον ρόλο της αναπαραγωγικής εργασίας στην καπιταλιστική συσσώρευση, με την διατήρηση και αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού, ενώ η Βαΐου (2021) υπογραμμίζει τη συμβολή της στην καθημερινή ζωή και την κοινωνική συνοχή.

Στις περισσότερες κοινωνίες, η φροντίδα συνδέεται στενά με τη θηλυκότητα και τη μητρότητα, ενώ η αμειβόμενη εργασία και η δημόσια σφαίρα ταυτίζονται περισσότερο με την ανδρική ταυτότητα (Ferrant et al., 2014). Η Paoletti (2010) επισημαίνει ότι οι γυναίκες συχνά ταυτίζουν την προσωπική και ηθική τους αξία με την ικανότητά τους να φροντίζουν, ακόμη και εις βάρος της υγείας τους. Παράλληλα, η φροντίδα δεν αφορά μόνο σωματικές εργασίες, αλλά και σύνθετες μορφές συναισθηματικής και νοητικής εργασίας. Η Gutierrez–Rodriguez (2014) αναδεικνύει ότι το μεγαλύτερο μέρος της συναισθηματικής τους εργασίας παραμένει αόρατο και μη αναγνωρισμένο και υπογραμμίζει ότι η εργασία φροντίδας συνδέεται άμεσα με τη διαχείριση και τη φροντίδα των σωμάτων, γεγονός που την καθιστά ιδιαίτερα απαιτητική σωματικά, αλλά και συναισθηματικά. Η αναπαραγωγική εργασία δεν είναι απλώς μια «συναισθηματική» διάσταση της εργασίας, αλλά ένα ιστορικά έμφυλο πεδίο που έχει επιβληθεί, κυρίως, στις γυναίκες, παρατηρεί η Federici, καθώς η οικιακή εργασία δεν συγκροτεί ελεύθερη επιλογή στις καπιταλιστικές κοινωνίες (2012).

Η σύνδεση της φροντίδας με τη γυναικεία ταυτότητα διαπερνά συνολικά την κοινωνική οργάνωση της εργασίας. Παρά τη μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, η ανακατανομή της φροντίδας δεν ακολούθησε αντίστοιχη πορεία. Οι γυναίκες εξακολουθούν να επωμίζονται το μεγαλύτερο μέρος της μη αμειβόμενης φροντίδας, παράλληλα με την αμειβόμενη εργασία (Karamesini & Chatzivarnava, 2019· Karamesini & Simeonaki, 2019) ή σύμφωνα με την Kollontai (1920:3), «ο καπιταλισμός έχει επιβάλει ένα συντριπτικό βάρος στους ώμους της γυναίκας: την έχει μετατρέψει σε μισθωτή εργαζόμενη, χωρίς όμως να έχει μειώσει τις ευθύνες της ως νοικοκυράς ή μητέρας. Η γυναίκα παραπαίει

κάτω από το βάρος αυτού του τριπλού φορτίου». Η άνιση αυτή κατανομή περιορίζει τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, αυξάνει την πιθανότητα απασχόλησής τους σε επισφαλείς, ή χαμηλά αμειβόμενες θέσεις και επηρεάζει συνολικά τις δυνατότητές τους για οικονομική ανεξαρτησία (Ferrant et al., 2014). Όπως υποστηρίζουν οι McDowell, Ray, Perrons, Fagan & Ward (2005), η έμφυλη ανισότητα δεν παράγεται μόνο στην αγορά εργασίας, αλλά και στην ιδιωτική σφαίρα, μέσα από τις καθημερινές πρακτικές αυτορρύθμισης και συμμόρφωσης προς το κυρίαρχο πρότυπο της «καλής» μητέρας και γυναίκας.

Η Tronto (1993, οπ. αναφ. στο Delgadillo García et al., 2025) αντιμετωπίζει τη φροντίδα ως πολιτικό ζήτημα και δημόσιο αγαθό, και όχι ως αποκλειστική ευθύνη των γυναικών. Ωστόσο, η συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και οι νεοφιλελεύθερες αναδιαρθρώσεις εντείνουν το «έλλειμμα φροντίδας», μεταφέροντας ολοένα μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης στα νοικοκυριά και ιδιαίτερα στις γυναίκες (Λαμπροπούλου, 2022). Σε αυτό το πλαίσιο, η ευθύνη για τη διατήρηση της ζωής ιδιωτικοποιείται, ενώ η κρατική μέριμνα υποχωρεί. Η Fraser (2016) περιγράφει αυτή τη συνθήκη ως μία από τις κεντρικές αντιφάσεις του σύγχρονου καπιταλισμού: ενώ το σύστημα εξαρτάται απόλυτα από την εργασία φροντίδας, αποδιαρθρώνει ταυτόχρονα, τους όρους που καθιστούν δυνατή την επιτέλεσή της.

Η φροντίδα συγκροτεί έτσι ένα σύνθετο πεδίο όπου διασταυρώνονται η εργασία, η κοινωνική αναπαραγωγή, οι έμφυλες ιεραρχίες και οι καθημερινές πρακτικές διατήρησης της ζωής, μέσα σε κοινωνικές σχέσεις που εξακολουθούν να στηρίζονται στην αόρατη και υποτιμημένη εργασία των γυναικών.

1.3.1. Φροντίδα, τάξη, φυλή

Οι Ferrant et al., (2014) αναγνωρίζουν πως η καθημερινότητα των γυναικών σε όλο τον κόσμο, έχει ένα σημαντικό κοινό χαρακτηριστικό, την ευθύνη της μη αμειβόμενης εργασίας της φροντίδας. Η φροντίδα, όμως, δεν αποτελεί μια ουδέτερη, ή καθολικά βιωμένη κοινωνική πρακτική, ούτε αφορά όλες τις γυναίκες το ίδιο. Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται, κατανέμεται και αποτιμάται, επηρεάζεται βαθιά από την τάξη, τη φυλή, τις ιστορικές σχέσεις εξουσίας και τις μεταξύ τους αλληλοδιαπλοκές. Η φεμινιστική θεωρία της κοινωνικής αναπαραγωγής ανέδειξε ότι η εργασία φροντίδας συνδέεται άμεσα με τη διατήρηση της ζωής και την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού, παραμένοντας ωστόσο αόρατη, μη αμειβόμενη και υποτιμημένη (Federici, 2012).

Η υποτίμηση αυτή δεν αφορά όλες τις γυναίκες με τον ίδιο τρόπο· οι γυναίκες που είναι φυλετικά και κοινωνικά περιθωριοποιημένες επιβαρύνονται δυσανάλογα, τόσο με την αναπαραγωγική εργασία, όσο και με τις συνέπειες της φτώχειας, του ρατσισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η υποτίμηση της φροντίδας δεν αφορά μόνο το φύλο, αλλά και την πολιτισμική και φυλετική κατασκευή του «Άλλου», ο οποίος παρουσιάζεται ως κατώτερος ή πολιτισμικά ανεπαρκής (Gutierrez–Rodriguez, 2014).

Η φροντίδα συνδέθηκε ιστορικά με αποικιοκρατικές και φυλετικοποιημένες μορφές εργασίας. Ορισμένα σώματα κατασκευάστηκαν ως «κατάλληλα» να παρέχουν φροντίδα, ενώ άλλα μόνο για να την λαμβάνουν (Gutierrez–Rodriguez, 2014). Αντίστοιχα, οι κυρίαρχοι δυτικοί ορισμοί του «καθαρού» και του «φροντισμένου» παράγουν ιεραρχίες ανάμεσα σε πληθυσμούς και τρόπους ζωής, παρουσιάζοντας συγκεκριμένες πρακτικές ως ανώτερες και άλλες ως ελλιπείς, ή προβληματικές. Στην περίπτωση των Ρομά, τέτοιες αντιλήψεις συνδέθηκαν ιστορικά με στερεότυπα περί «μιαρότητας», αμφισβητώντας ακόμη και την ικανότητά τους να φροντίζουν.

Η φροντίδα οργανώνεται έτσι, μέσα από σχέσεις εξουσίας, που αφορούν, όχι μόνο το φύλο, αλλά κυρίως την τάξη και τη φυλή. Η Raghuram (2019) επισημαίνει ότι ακόμη και η φεμινιστική ηθική της φροντίδας βασίστηκε συχνά σε δυτικά πρότυπα οικογένειας και «σωστής» φροντίδας, αποκλείοντας τις εμπειρίες περιθωριοποιημένων κοινοτήτων. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, οι περιθωριοποιημένες κοινότητες, συχνά, παρουσιάζονται ως «ανίκανες» να φροντίσουν σωστά τα μέλη τους, νομιμοποιώντας μορφές επιτήρησης, παρέμβασης, και κοινωνικού αποκλεισμού. Στην περίπτωση των Ρομά, η φροντίδα θεωρείται ότι δεν μπορεί να επιτελεστεί, όπως, επίσης και ότι τα σώματα αυτά δεν είναι (το ίδιο) άξια φροντίδας.

Πέρα από την υποτίμηση, οι συνθήκες διαβίωσης διαφοροποιούν «τους τρόπους επιτέλεσης της αθέατης αυτής εργασίας, όπως και το σχετικό βάρος της στην καθημερινότητα» (Βαΐου 2021:56). Οι εμπειρίες των Ρομά γυναικών αναδεικνύουν με ιδιαίτερη ένταση τη διαπλοκή τάξης, φύλου και φυλής.

Οι γυναίκες Ρομά επωμίζονται δυσανάλογο βάρος αναπαραγωγικής εργασίας, το οποίο ενισχύεται, τόσο από τις πατριαρχικές νόρμες εντός, όσο και εκτός της κοινότητας, παράλληλα με τις συνθήκες φτώχειας και αποκλεισμού που επιβάλλει η καπιταλιστική βαρβαρότητα. Βρίσκονται, έτσι, αντιμέτωπες με πολλαπλές και διασταυρούμενες μορφές

καταπιέσεις, που συνδέονται με τον αντισιγγανισμό, τη φτώχεια, τις έμφυλες ανισότητες και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Global Forum on Communities Discriminated on Work and Descent, 2024). Η καθημερινή φροντίδα οργανώνεται συχνά σε συνθήκες σοβαρής υλικής στέρησης, επισφαλούς εργασίας και περιορισμένης πρόσβασης, σε δημόσιες υποδομές και υπηρεσίες. Σύμφωνα με τη Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης & Καταπολέμησης της Φτώχειας (2022), πολλοί Τσιγγάνικοι οικισμοί εξακολουθούν να στερούνται βασικών υποδομών. Σε αυτές τις συνθήκες, η φροντίδα δεν αφορά μόνο τη συναισθηματική και οικιακή εργασία, αλλά και τη διαρκή διαχείριση της επιβίωσης.

Η Fonseca (1995) δείχνει ότι οι Ρομά γυναίκες βρίσκονται διαρκώς στην υπηρεσία της οικογένειας. Παρά τη μεγαλύτερη κοινωνική αναγνώριση που ενδέχεται να αποκτήσουν ως μητέρες ή γιαγιάδες, εξακολουθούν να φέρουν το κύριο βάρος της οικιακής οργάνωσης και της φροντίδας, συχνά με περιορισμένους οικονομικούς πόρους. Επομένως, ως επί των πλείστον, οι βασικές ευθύνες της φροντίδας βαραίνουν αποκλειστικά τις Τσιγγάνες, αρκετές από την παιδική τους ηλικία (Kelly et al., 2004).

Η κεντρική θέση της φροντίδας στις Ρομά οικογένειες συνδέεται συχνά με μια ισχυρή αίσθηση ευθύνης απέναντι στα εξαρτώμενα μέλη. Η Λυδάκη αναφέρει τα λόγια μιας γυναίκας: *«Εμείς ποτέ δεν κλείνουμε τους πατεράδες μας σε ιδρύματα και τέτοια όπως κάνετε εσείς. Τους έχουμε κοντά μας και τους φροντίζουμε»* (1998:155). Το απόσπασμα αναδεικνύει μια διαφορετική πολιτισμική νοηματοδότηση της φροντίδας, χωρίς ωστόσο να αναιρεί τη «γυναικεία» ευθύνη. *«Το να είσαι άνδρας» ή «το να είσαι γυναίκα» φαίνεται να υποδηλώνει ουσιώδεις διαφορές σε σχέσεις με τις προσδοκίες και τις υποχρεώσεις ως προς την φροντίδα»* (Paoletti, 2010: 508). Παράλληλα, όμως, υπενθυμίζει ότι οι «επιλογές» φροντίδας διαμορφώνονται υπό άνισες δυνατότητες πρόσβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες και υποστηρικτικές δομές.

Η άνιση κατανομή της φροντίδας συνδέεται στενά με τις έμφυλες κοινωνικές προσδοκίες. Οι Delgadillo Garcia et al. (2025) επισημαίνουν ότι οι γυναίκες αφιερώνουν δυσανάλογα περισσότερο χρόνο στη μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας, σε σχέση με τους άνδρες, γεγονός που υπονομεύει την δυνατότητα εύρεσης αμειβόμενης εργασίας, ενισχύοντας, έτσι, μορφές οικονομικής εξάρτησης και φτώχειας. Για τις Ρομά γυναίκες, οι συνέπειες αυτές εντείνονται από τις φυλετικές διακρίσεις και τις περιορισμένες δυνατότητες πρόσβασης στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας. Οι Andrei et al., (2015) σημειώνουν ότι οι Τσιγγάνες αντιμετωπίζουν σοβαρότερα εμπόδια στην εκπαίδευση, την απασχόληση, την

υγεία και τη στέγαση σε σχέση, τόσο με τους άνδρες Ρομά, όσο και με τις γυναίκες του γενικού πληθυσμού.

Η φροντίδα συνδέεται άμεσα και με τις εμπειρίες υγείας και την πρόσβαση στις υπηρεσίες περίθαλψης. Οι Κοτρώτσιου και Σκεντέρης (2014) επισημαίνουν ότι οι Ρομά συχνά βιώνουν αποκλεισμό από τις υπηρεσίες υγείας λόγω κοινωνικών στερεοτύπων, προκαταλήψεων και δυσπιστίας των ιδίων απέναντι στους θεσμούς. Οι γυναίκες Ρομά επωμίζονται, συνήθως, τη φροντίδα των παιδιών, των ηλικιωμένων και των ασθενών της οικογένειας, ακόμη και σε συνθήκες, όπου οι ίδιες στερούνται πρόσβασης σε επαρκή φροντίδα. Οι πρακτικές αυτές έγιναν ιδιαίτερα ορατές, κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 (Aiello, Khalfaoui, Torrens, & Flecha, 2022). Οι Abella, Aubert, Matulič και Munté-Pascual (2024) αναδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο των Ρομά γυναικών, στη διατήρηση της υγείας και της συλλογικής προστασίας των κοινοτήτων τους, μέσα από δίκτυα αλληλοϋποστήριξης και καθημερινής φροντίδας. Παρά τις δυσκολίες πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας και τις συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού, οι γυναίκες ανέλαβαν κεντρικό ρόλο στη φροντίδα των οικογενειών και των κοινοτήτων τους, επιβεβαιώνοντας ότι η κοινωνική αναπαραγωγή δεν αφορά μόνο την επιβίωση, αλλά και τη διατήρηση των κοινωνικών δεσμών.

Παράλληλα, οι κυρίαρχες αφηγήσεις για τις Ρομά γυναίκες, συχνά, τις παρουσιάζουν ως θύματα της πατριαρχίας, ή της πολιτισμικής «καθυστέρησης», αποσιωπώντας τις μορφές γνώσης, αντοχής και συλλογικής φροντίδας που αναπτύσσονται, εντός των κοινοτήτων και κατά τη διάρκεια της επιτέλεσης της φροντίδας. Η Eredics (2025) επισημαίνει ότι η εργασία, η γνώση και οι πρακτικές φροντίδας των Ρομά γυναικών παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αόρατες, παρά το γεγονός ότι αποτελούν βασικούς μηχανισμούς συλλογικής επιβίωσης. Μέσα από άτυπα δίκτυα αλληλεγγύης και καθημερινές πρακτικές φροντίδας, οι γυναίκες διατηρούν τη συνοχή των κοινοτήτων τους απέναντι στις συνθήκες αποκλεισμού και υποτίμησης.

Η φροντίδα, επομένως, δεν μπορεί να εξεταστεί έξω από τις σχέσεις εξουσίας που οργανώνουν την ζωή. Γι' αυτό, και η έννοια της δεν μπορεί να είναι ενιαία και αφηρημένη, αλλά χρειάζεται να προσαρμόζεται στις εκάστοτε πλαίσιο (Raghuram, 2019). Για τις Τσιγγάνες, η φροντίδα συγκροτείται, μέσα σε ένα πεδίο, όπου διασταυρώνονται η έμφυλη εκμετάλλευση, η ταξική ανισότητα, ο αντιτσιγγανισμός και η ιστορική περιθωριοποίηση,

αλλά και μορφές κοινοτικής αλληλεγγύης, γνώσης και καθημερινής αντίστασης απέναντι στις συνθήκες κοινωνικής απαξίωσης.

1.3.2. Διαθεματικότητα, λευκός φεμινισμός και τάξη

Διατρέχοντας ένα σχετικά μεγάλο όγκο βιβλιογραφίας, σχεδόν στο σύνολο της, αποτυπώνει τη ζωή των Ρομά γυναικών μέσα από τον φακό της διαθεματικότητας. Ενώ, σίγουρα, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον που έχει πυκνώσει, τα τελευταία χρόνια, σε σχέση με τις Τσιγγάνες, σε ποικίλους τομείς, μεταξύ άλλων εκπαίδευση, υγεία, συνθήκες διαβίωσης, εργασίας, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό να αναδειχθούν οι ιδιαίτερες πτυχές της διαθεματικότητας, αλλά και οι πολιτικές της προεκτάσεις.

Για τους Eaton (2025), Jovanovic, & Daróczy (2015) και Kelly et al. (2021), η διαθεματικότητα λειτουργεί ως πλαίσιο που εξηγεί πώς συγκλίνουν και αλληλοεπηρεάζονται διαφορετικές κοινωνικά αποδιδόμενες ταυτότητες, διαμορφώνοντας τη ζωή και τις εμπειρίες ενός ατόμου. Πρόκειται για μια καθοριστική οπτική στην κατανόηση της κοινωνικής θέσης, καθώς δείχνει πώς συγκεκριμένοι συνδυασμοί χαρακτηριστικών, όπως η φυλή και το φύλο μπορούν να προκαλέσουν εντονότερες μορφές αποκλεισμού και διακρίσεων.

Η διαθεματικότητα αποτέλεσε μια κρίσιμη θεωρητική παρέμβαση στη φεμινιστική θεωρία, καθώς αμφισβήτησε την αντίληψη της «γυναίκας», ως καθολικής και ομοιογενούς κατηγορίας. Η Hill Collins (1990) και η Yuval-Davis (2006) υποστηρίζουν ότι οι κοινωνικές κατηγορίες, όπως το φύλο, η τάξη και η εθνότητα, δεν λειτουργούν απομονωμένα ούτε αθροιστικά, αλλά συγκροτούνται μέσα από αλληλεπιδρώσες σχέσεις εξουσίας. Απορρίπτονται, έτσι, οι «μονοκατηγορικές» αναλύσεις, όσο και η λογική της «πρόσθεσης» καταπιέσεων, τονίζοντας ότι η διαθεματικότητα δεν αφορά την απλή συνύπαρξη διαφορών, αλλά την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο διαφορετικά συστήματα κυριαρχίας συνδέονται και παράγουν διαφοροποιημένες εμπειρίες ζωής.

Παράλληλα, η Hill Collins (2012), αναδεικνύει ότι οι διαδικασίες του «ανήκειν» οργανώνονται πολιτικά και ιστορικά, μέσα από μηχανισμούς αποκλεισμού, όπου ορισμένα σώματα θεωρούνται λιγότερο «κανονικά», ή λιγότερο άξια κοινωνικής αναγνώρισης.

Στα πλαίσια αυτά, η διαθεματικότητα, παρά τη ριζοσπαστική της αφετηρία έχει δεχτεί έντονη κριτική για τον τρόπο με τον οποίο συχνά αποπολιτικοποιείται και αποπολιτικοποιεί. Η Foley (2018) αμφισβητεί ανοιχτά την παγιωμένη αντίληψη για την αξία χρήσης της διαθεματικότητας, ιδιαίτερα με τον χαρακτηρισμό της, ως θεωρίας, και μας καλεί να αναρωτηθούμε «*τι είδους ερωτήματα ενθαρρύνει και τι είδους λύσεις προσφέρει, αλλά και τι είδους ερωτήματα αποθαρρύνει και τι είδους λύσεις αποκλείει*». Η Kathy Davis (2008) υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα εξελίχθηκε σε «buzzword» του ακαδημαϊκού φεμινισμού, ακριβώς, λόγω της θεωρητικής της «ανοιχτότητας» και ασάφειας, χαρακτηριστικά που αναγνωρίζουν η Ζαββού (2021) και η Hill Collins (1998). Η ευρύτητα της έννοιας επέτρεψε την ενσωμάτωσή της σε ποικίλα θεωρητικά και πολιτικά πλαίσια, αλλά, ταυτόχρονα οδήγησε στη συχνή χρήση της, ως γενικής αναφοράς στη «διαφορετικότητα», χωρίς ουσιαστική ανάλυση των δομών εξουσίας. Αντίστοιχα, οι Kelly et al. (2021) επισημαίνουν ότι η διαθεματικότητα χρησιμοποιείται συχνά περισσότερο, ως ρητορική αναγνώρισης διαφορών, παρά ως εργαλείο κοινωνικού μετασχηματισμού, γεγονός που αποδυναμώνει τη ριζοσπαστική της δυναμική.

Η διαθεματικότητα αναπτύχθηκε μέσα από τις κριτικές των μαύρων και μετααποικιακών φεμινιστριών στον λευκό φεμινισμό, ο οποίος, συχνά, γενικεύει την εμπειρία των λευκών μεσοαστικών, ετεροφυλόφιλων, ικανών γυναικών, ως καθολική γυναικεία εμπειρία (Hurtado, 1989). Παρά τη διεύρυνση των φεμινιστικών προσεγγίσεων, οι ιεραρχίες και οι αποκλεισμοί εξακολουθούν να υφίστανται (Ignácz, 2026).

Οι Mirga–Kruszelnicka & Mate (2025) και η bell hooks (2000) παρατηρούν πως η ακαδημαϊκή έρευνα για τις μειονότητες έχει αναπτυχθεί ιστορικά μέσα από ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας. Όπως σημειώνουν οι πρώτες, για το μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης ιστορίας, οι Ρομά δεν υπήρξαν οι φορείς των δικών τους αφηγήσεων, αλλά αντιμετωπίστηκαν ως αντικείμενα εξωτερικής παρατήρησης, ταξινόμησης και προκαταλήψεων.

Οι Τσιγγάνες συχνά αναπαρίστανται ως υποταγμένες στην ανδρική κυριαρχία, περιορισμένες στον ιδιωτικό χώρο, θύματα της πατριαρχίας, εντός και εκτός κοινότητας (Aiello et al., 2022· Aiello–Cabrera, Sordé–Martí, Khalfaoui & Redondo–Sama, 2022· Aiello–Cabrera, Khalfaoui, Munté–Pascual, & Sordé–Martí, 2024). Μια τέτοια αντίληψη προϋποθέτει ότι η χειραφέτηση θα έρθει από έξω, μέσα από τους θεσμούς, ή από τις φεμινιστικές φωνές που μιλούν εξ ονόματος των γυναικών (Mohanty, 1984). Όπως

γλαφυρά τοποθετείται η Spivak (1988 οπ. αναφ. στο Kóczé, Zentai, Jovanović & Vincze, 2019:5), «*οι φωνές των υποτελών θα υφίστανται πάντα οικειοποίηση και παραποίηση, συντηρώντας την αποικιακή ιεραρχία*». Το μονοπώλιο αυτό της αναπαράστασης άφησε βαθύ αποτύπωμα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, επηρεάζοντας τόσο την επιστημονική γνώση όσο και τις κοινωνικές πολιτικές, ενισχύοντας περαιτέρω την καταπίεση και τον αποκλεισμό τους (Hurtado, 1989· Davis, 2008). Ενδεικτικά, η Corradi (2018) αναφέρει πως, μόλις το 2010, αναγνωρίστηκε από τα Ηνωμένα Έθνη ότι οι γυναίκες Ρομά υφίστανται διπλή καταπίεση –εντός και εκτός των κοινοτήτων τους.

Η περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων στην Ευρώπη δεν είναι μόνο πολιτισμική, ή συμβολική, αλλά, κυρίως, είναι βαθιά υλική: φτώχεια, επισφαλής εργασία, περιορισμένη πρόσβαση σε εκπαίδευση, υγεία και κοινωνικές υπηρεσίες συνθέτουν ένα πλαίσιο πολλαπλής αδικίας (Kóczé & Pora, 2009). Επομένως, η σημαντικότερη, ίσως, κριτική αφορά την υποτίμηση της ταξικής διάστασης. Η Angela Davis (1981), ανέδειξε ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να αναλυθεί ανεξάρτητα από τις ταξικές και φυλετικές σχέσεις εξουσίας. Η Davis αναγνωρίζει ότι οι εμπειρίες των μαύρων και φτωχών γυναικών συγκροτούνται μέσα από τη διαπλοκή καπιταλισμού, ρατσισμού και πατριαρχίας, ασκώντας κριτική σε έναν φεμινισμό που αγνοούσε τις υλικές συνθήκες ζωής των (φυλετικοποιημένων) γυναικών της εργατικής τάξης. Η Ζαββού (2021) τονίζει ότι η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, επειδή ανέδειξε τη σύνθετη αλληλεπίδραση διαφορετικών μορφών καταπίεσης. Ωστόσο, επισημαίνει ότι η θεσμοποίηση και ακαδημαϊκοποίηση της έννοιας, συχνά, οδηγεί στην αποπολιτικοποίησή της, μετατρέποντάς τη σε περιγραφικό εργαλείο καταγραφής διαφορών και όχι σε κριτική ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας. Οι Foley (2018) και Eaton (2025), από μαρξιστική σκοπιά, υποστηρίζουν ότι μεγάλο μέρος της σύγχρονης διαθεματικής ανάλυσης μετατοπίζει το ενδιαφέρον από τις υλικές σχέσεις εκμετάλλευσης προς μια περισσότερο πολιτισμική και ταυτοτική κατανόηση της καταπίεσης, προκρίνοντας τις διαδικασίες αναγνώρισης, αναπαράστασης και συγκρότησης των κοινωνικών ταυτοτήτων, έναντι των δομικών σχέσεων εξουσίας και των υλικών όρων που παράγουν και αναπαράγουν τις ανισότητες. Με αυτόν τον τρόπο, η τάξη συχνά αντιμετωπίζεται ως «μία ακόμη κατηγορία» ανάμεσα σε άλλες [συχνά συναντάται ως «*ταξισμός*» όπως στο Jovanovic & Daróczy (2015:81) όπου καταγράφεται πως «*η διαθεματικότητα αρνείται σαφώς τόσο την απομόνωση όσο και την ιεραρχία των κοινωνικών κατηγοριών*»], συσκοτίζοντας έτσι τον ρόλο του

καπιταλισμού στη συγκρότηση των έμφυλων και φυλετικών ανισοτήτων – μεταξύ άλλων, αφού θεωρείται η τάξη, ως ένα σύνολο ισοδύναμο με τις ιδεολογίες του ρατσισμού και του σεξισμού (Foley, 2018).

Η αποσύνδεση της διαθεματικότητας από την ταξική ανάλυση οδηγεί σε έναν φιλελεύθερο φεμινισμό αναγνώρισης ταυτοτήτων, ο οποίος αδυνατεί να ερμηνεύσει τις υλικές συνθήκες εκμετάλλευσης και κοινωνικής περιθωριοποίησης. Ο Anderson (2014) επισημαίνει ότι μια υλιστική προσέγγιση της διαθεματικότητας οφείλει να αναγνωρίζει πως ο καπιταλισμός δεν αποτελεί απλώς το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζονται οι ανισότητες, δεν είναι δηλαδή ακόμη μία περιγραφική κατηγορία, αλλά μηχανισμός που τις οργανώνει και τις αναπαράγει. Η θεωρία της Crenshaw περιγράφει αποτελεσματικά την όψη της «μήτρας καταπίεσεων» που ανέδειξε η Patricia Hill Collins (1990), όμως η δισδιάστατη φύση της διαθεματικότητας (φύλο και φυλή) δεν επαρκεί για να εξηγήσει γιατί η μήτρα αυτή υπάρχει εξ αρχής. Το ότι οι συγκεκριμένες μαύρες γυναίκες ήταν μάλλον χαμηλόμισθες εργαζόμενες, ενώ έκαναν τους εργοδότες της General Motors εξαιρετικά πλούσιους, θεωρείται αυτονόητο. Με άλλα λόγια, στην εικόνα των διασταυρούμενων δρόμων της Crenshaw, το υπόβαθρο όπου στήθηκαν οι δρόμοι αυτοί θεωρείται δεδομένο και δεν αμφισβητείται (Foley, 2018).

Το ίδιο παρατηρούν και οι Kocze & Popa (2009)· η Crenshaw αφιερώνει περιορισμένο χώρο στην κοινωνική τάξη, εστιάζοντας κυρίως στις τομές μεταξύ φυλής και φύλου. Ωστόσο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι φεμινιστικές θεωρίες προσεγγίζουν τη «φυλή – τάξη – φύλο» ως κεντρική τριάδα, βλέποντας αυτές τις κατηγορίες ως αλληλένδετες, αμοιβαία διαμορφωτικές και αλληλοενισχυόμενες. Η φυλή/εθνικότητα, το φύλο και η τάξη δεν κατέχουν την ίδια βαρύτητα στις νομικές και πολιτικές συζητήσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση παρατηρεί η Verloo (2006). Η τάξη, παρά την ιστορική της θέση παραμένει ίσως η πιο προβληματική για τη χάραξη ευρωπαϊκών και κρατικών πολιτικών. Όπως επισημαίνει, «η κοινωνική τάξη είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινωνικής κατηγορίας που συνδέεται στενά με τις ανισότητες, αλλά δεν περιλαμβάνεται επί του παρόντος στην ευρωπαϊκή ατζέντα για την ισότητα» (2006 : 216).

Η απουσία της τάξης από τις πολιτικές ισότητας δείχνει μια γενικότερη τάση στην Ευρώπη να προτάσσεται η πολιτική ισότητα, έναντι της κοινωνικής και οικονομικής ισότητας (Phillips, 1999 οπ αναφ. στο Kocze & Popa, 2009). Με άλλα λόγια, όπως υποστηρίζει η Fraser (2016), η έμφαση έχει μετατοπιστεί από την αναδιανομή, προς την αναγνώριση· παραμερίζονται, έτσι, οι υλικές και οικονομικές ανισότητες που παράγονται από τις

καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας, οι οποίες επηρεάζουν δυσανάλογα τις περιθωριοποιημένες ομάδες, όπως οι Ρομά, ενώ, παράλληλα, η μονομερής αναγνώριση των διακρίσεων υποκρύπτει την γενεσιουργό αιτία που (ανά)παράγει τους αποκλεισμούς αυτούς. Επιπλέον, η τάξη δεν αναγνωρίζεται ως νομική κατηγορία· το δίκαιο της ΕΕ δεν τη θεωρεί λόγο διακρίσεων —συνεπώς η τάξη σπάνια ενσωματώνεται στις τρέχουσες πολιτικές αναλύσεις για τις ανισότητες.

Η καταπίεση είναι πράγματι πολλαπλή και αλληλεπικαλυπτόμενη, παράγοντας διαφορετικές μορφές εμπειρίας· όμως οι αιτίες της δεν είναι πολλαπλές. Με άλλα λόγια, η φυλή δεν γεννά από μόνη της τον ρατσισμό και το φύλο δεν παράγει από μόνο του τον σεξισμό. Οι ιστορικοί, όμως, τρόποι με τους οποίους η φυλή και το φύλο συγκροτήθηκαν ως μορφές καταπίεσης, μπορούν και πρέπει να γίνουν κατανοητοί, μέσα από το ερμηνευτικό πλαίσιο της ταξικής ανάλυσης. Αν αγνοηθεί η ταξική διάσταση, τότε οι κατηγορίες που ορίζουν τις μορφές ταυτότητας, οι οποίες είναι οι ίδιες προϊόντα εκμεταλλευόμενης εργασίας, αντιμετωπίζονται ως φυσικές και αυτονόητες, με αποτέλεσμα να νομιμοποιούνται (Mitchell, 2013 οπ αναφ. στο Foley, 2018). Η Foley φαίνεται κατηγορηματική, παρατηρώντας πως η διαθεματικότητα μπορεί ακόμη και να λειτουργήσει περιοριστικά, όταν τίθενται ερωτήματα που υπερβαίνουν τη λογική των «δικαιωμάτων» και της θεσμικής πολιτικής, δηλαδή, όταν η ανάλυση στρέφεται προς τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις, που θεμελιώνονται στην ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και στην εκμετάλλευση της εργασίας.

Μια ουσιαστική κριτική των ορίων της διαθεματικότητας προϋποθέτει την κατανόηση της τάξης όχι ως ακόμη μίας ταυτότητας, αλλά ως τρόπου συγκρότησης και ερμηνείας των κοινωνικών σχέσεων. Η αναγνώριση της κεντρικότητας της ταξικής ανάλυσης δεν αναιρεί τη σημασία του φύλου ή της φυλής, αλλά επιτρέπει την κατανόηση των υλικών όρων μέσα στους οποίους (ανά)παράγονται οι διαφορετικές μορφές καταπίεσης.

Η προσέγγιση αυτή αποτελεί το αναλυτικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας για την κατανόηση των εμπειριών φροντίδας των Ρομά γυναικών στη συνάρθρωση φύλου, τάξης και εθνοτικής ταυτότητας.

1.3.3. Φεμινιστικές αντιστάσεις, gypsy feminism και αποαποικιοκρατική γνώση

Οι εμπειρίες των Ρομά γυναικών σπάνια αναγνωρίζονται ως φεμινιστικά ζητήματα και συχνά αντιμετωπίζονται ως εθνοτικά ή κοινωνικά προβλήματα των Ρομά, αποκρύπτοντας τη θέση τους ως έμφυλων και πολιτικών υποκειμένων (E–Romnja, 2024· Gheorghe, 2016· Ignácz, 2026). Έτσι, καλούνται όχι μόνο να αντιμετωπίσουν τη φτώχεια, τον αποκλεισμό και τον αντισιγγανισμό, αλλά και να αποδείξουν ότι αντιστέκονται στις πατριαρχικές δομές. Ωστόσο, όπως σημειώνει η hooks, «οι πρώτοι άνθρωποι στον πλανήτη Γη δεν ήταν λευκοί άρα είναι απίθανο οι λευκές γυναίκες να ήταν οι πρώτες που εξεγέρθηκαν ενάντια στην ανδρική κυριαρχία» (2000:44), υπενθυμίζοντας ότι η αντίσταση των περιθωριοποιημένων γυναικών δεν ξεκινά με την αναγνώρισή της από τον δυτικό φεμινισμό.

Όπως δείχνουν οι Marushiakova και Popov (2023), μορφές γυναικείας αντίστασης και χειραφέτησης αναπτύσσονται ήδη από τον 20ό αιώνα, ακόμη και σε συνθήκες δίωξης και γενοκτονίας². Παρά τις ιστορικές διώξεις και τον αντισιγγανισμό, οι γυναίκες διατήρησαν τη μνήμη, τις πολιτισμικές πρακτικές και τη συνοχή των κοινοτήτων τους (Corradi, 2018).

Στο παρόν, οι Aiello–Cabrera et al. (2019), Aiello–Cabrera et al. (2022) και Aiello–Cabrera et al. (2024) αναδεικνύουν την αυξανόμενη συμμετοχή των Ρομά γυναικών σε γειτονιές, σχολεία, δίκτυα αλληλεγγύης και συλλόγους. Η ενισχυμένη παρουσία τους στον δημόσιο χώρο και η αυξανόμενη ερευνητική εστίαση στις βιωμένες εμπειρίες τους, αναδεικνύουν τη δυναμική του κινήματος των Τσιγγάνων γυναικών διεθνώς (Mirga–Kruszelnicka & Mate, 2025). Παράλληλα, πρωτοστατούν σε διαδικασίες αλλαγής εντός των οικογενειών και των κοινοτήτων τους, αξιοποιώντας την εκπαίδευση για να αμφισβητήσουν τις έμφυλες σχέσεις και να διεκδικήσουν μεγαλύτερη αυτονομία (Fragoulis et al., 2025· Strataki & Petrogiannis, 2020). Ωστόσο, η φεμινιστική δράση δεν περιορίζεται στις οργανωμένες μορφές ακτιβισμού, αλλά εκφράζεται και μέσα από καθημερινές πρακτικές επιβίωσης, αλληλεγγύης και κοινοτικής συνοχής.

Παρ' όλα αυτά, πολλές Ρομά γυναίκες δεν αυτοπροσδιορίζονται ως φεμινίστριες, καθώς η χειραφέτηση συχνά παρουσιάζεται ως ασύμβατη στις πολιτισμικές αξίες που επιθυμούν να διατηρήσουν (Corradi, 2018· Kóczé et al., 2019). Όπως επισημαίνουν οι τελευταίοι, το κίνημα των Ρομά γυναικών δεν περιορίζεται σε όσες χρησιμοποιούν φεμινιστική ορολογία,

² Porrajmos, η γενοκτονία των Ρομά κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

αλλά περιλαμβάνει ένα ευρύτερο φάσμα γυναικών που αμφισβητούν έμφυλες ιεραρχίες και επαναδιαπραγματεύονται πολιτισμικές πρακτικές στην καθημερινότητά τους.

Η περιορισμένη ορατότητα αυτών των μορφών αντίστασης στη βιβλιογραφία δεν αντανακλά απαραίτητα την απουσία τους από την κοινωνική πραγματικότητα. Όπως επισημαίνουν οι Kóczé et al. (2019), οι μορφές κινητοποίησης των Ρομά γυναικών έχουν λάβει δυσανάλογα μικρή ακαδημαϊκή προσοχή, ιδιαίτερα, σε σύγκριση με την εκτεταμένη εστίαση στις μορφές αποκλεισμού και καταπίεσης που βιώνουν. Αντίθετα, αναδεικνύει τα όρια των δυτικοκεντρικών προσεγγίσεων που αξιολογούν τη χειραφέτηση με βάση τα κυρίαρχα πρότυπα. Έτσι, πρακτικές που αναγνωρίζονται ως φεμινιστικές όταν αφορούν τις γυναίκες των προηγούμενων γενεών, συχνά παραμένουν αόρατες όταν εκδηλώνονται στις ζωές των σύγχρονων Ρομά γυναικών.

Η ελληνική πραγματικότητα προσφέρει ενδείξεις αυτών των δυναμικών. Η ύπαρξη και η αυξανόμενη δραστηριοποίηση γυναικείων συλλόγων Ρομά³, καθώς και η συμμετοχή τους στην προκαταρκτική διαβούλευση για το ΕΣΚΕ ΡΟΜΑ 2021–2030⁴ (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, 2021), καταδεικνύουν ότι οι Ελληνίδες Ρομά δεν αποτελούν απλώς αποδέκτριες πολιτικών ένταξης αλλά ενεργά υποκείμενα συλλογικής δράσης και διεκδίκησης.

Η αναγνώριση αυτών των πρακτικών δεν συνεπάγεται εξιδανίκευση των έμφυλων σχέσεων εντός των Ρομά κοινοτήτων ούτε άρνηση των πατριαρχικών περιορισμών που εξακολουθούν να κυριαρχούν. Αντίθετα, επιτρέπει την κατανόηση των Ρομά γυναικών ως δρώντων υποκειμένων που κινούνται ανάμεσα στη διατήρηση σημαντικών πολιτισμικών και κοινοτικών αξιών και στη διεκδίκηση νέων μορφών αυτονομίας (Aiello et al., 2022). Μέσα από αυτή την οπτική, το Gypsy Feminism, όπως αναφέρεται στην Corradi (2018), δεν αναζητά αποκλειστικά μορφές αντίστασης που προσομοιάζουν στα κυρίαρχα δυτικά φεμινιστικά πρότυπα, αλλά επιχειρεί να αναδείξει τις πολλαπλές, συχνά αντιφατικές και διαπραγματευόμενες μορφές χειραφέτησης που αναπτύσσονται μέσα στις ίδιες τις Ρομά κοινότητες.

³ όπως ο Πανελλήνιος Μορφωτικός Εκπολιτιστικός Δημιουργικός Σύλλογος Ελληνίδων Αθιγγάνων, » ο Σύλλογος Ελλήνων Ρομά «Μητέρα», κ.α.

⁴ (Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2021–2030)

Δίνοντας προτεραιότητα στη θέση και φωνή των Ρομά γυναικών, στη βιωμένη εμπειρία τους και στη γνώση που διαμορφώνεται από τον πολιτισμό τους, αμφισβητούνται οι παγιωμένες ιεραρχίες της αναπαράστασης και ανοίγονται δρόμοι για πιο συμπεριληπτικές και κοινωνικά δίκαιες μορφές παραγωγής γνώσης. Οι ίδιοι υποστηρίζουν ότι η ενσωμάτωση των Ρομά εμπειριών στον ακαδημαϊκό λόγο δεν μπορεί να σημαίνει την αφομοίωσή τους σε κυρίαρχα πλαίσια, αλλά αντιθέτως την παραγωγή νέων εννοιολογικών εργαλείων που να αντανakλούν τις Ρομά πραγματικότητες. Με ανάλογο τρόπο, η Hill Collins, όπως σημειώνει η Ζαββού (2021:69), τονίζει ότι *«δεν αρκεί η απλή ένταξη της φωνής των καταπιεσμένων στα ήδη υπάρχοντα θεωρητικά και εννοιολογικά σχήματα που στηρίζουν και νομιμοποιούν την καταπίεση, αλλά απαιτείται η ίδια η μεταστροφή και αναδιαμόρφωσή τους»*. Αυτό δεν μπορεί να γίνει εφικτό αν δεν αναρωτηθούμε τί αποτελεί φεμινιστική αντίσταση, ποιο είναι το υποκείμενο που την ορίζει και από ποια σκοπιά την ορίζει, σε τί πλαίσια εκφράζεται και με ποιους τρόπους.

Η αποαποικιοποίηση της γνώσης προϋποθέτει την επανεγγραφή της ιστορίας των Ρομά ως ιστορίας αντίστασης και όχι μόνο καταπίεσης, καθώς και την αναγνώριση των Ρομά γυναικών ως παραγωγών γνώσης και θεωρίας. Η γνώση τους δεν είναι συμπληρωματική προς τη «σωστή» ακαδημαϊκή γνώση· είναι απαραίτητη για να κατανοηθούν οι όροι της χειραφέτησης (Mirga-Kruszelnicka & Dunajeva, 2020). Αυτό απαιτεί ρήξη με ερευνητικές πρακτικές που τις αντιμετωπίζουν σχεδόν αποκλειστικά ως αντικείμενα μελέτης, και δημιουργία αντι-ηγεμονικών μορφών γνώσης που προέρχονται από τις εμπειρίες των ίδιων των υποκειμένων.

Είναι επιτακτικό επομένως να απαγκιστρωθούμε από τα α-ιστορικά και αποπολιτικοποιημένα σχήματα και να αναγνωριστεί ότι οι ζωές των Ρομά γυναικών συγκροτούνται μέσα σε συγκεκριμένες σχέσεις κυριαρχίας, αλλά και μέσα από πρακτικές αντίστασης και συλλογικής επιβίωσης (Corradi, 2018). Σε αυτό επιχειρεί να συντελέσει και η παρούσα έρευνα.

2. Μεθοδολογία της Έρευνας

2.1. Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της έρευνας είναι να μελετήσει, μέσα από φεμινιστική και διαθεματική οπτική, την αθέατη εργασία φροντίδας των Ρομά γυναικών, και να αναδείξει την σημασία της στην αναπαραγωγή των ταξικών, εθνοτικών και έμφυλων ανισοτήτων, καθώς και στις μορφές κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν. Μέσα από αποαποικιοκρατική και αντικαπιταλιστική προσέγγιση, η έρευνα φιλοδοξεί να αναζητήσει την ύπαρξη ατομικών και συλλογικών πρακτικών αντίστασης των Ρομά γυναικών απέναντι στις πατριαρχικές κοινοτικές δομές και τις καπιταλιστικές νόρμες κοινωνικής αναπαραγωγής (Fraser, 2016).

Η μελέτη εστιάζει στην κατανόηση των χαρακτηριστικών που λαμβάνει η αθέατη εργασία φροντίδας στην καθημερινότητα των Ρομά γυναικών, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο αυτή οργανώνεται, κατανέμεται και βιώνεται μέσα στο οικογενειακό και κοινοτικό πλαίσιο. Παράλληλα, διερευνά τον τρόπο με τον οποίο οι πατριαρχικές δομές, εντός των Ρομά κοινοτήτων, σε συνδυασμό με τις καπιταλιστικές απαιτήσεις κοινωνικής αναπαραγωγής, διαμορφώνουν τις εμπειρίες φροντίδας και συμβάλλουν στη διατήρηση έμφυλων ανισοτήτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η ανάδειξη των διαθεματικών διαστάσεων του φύλου, της κοινωνικής τάξης και της φυλετικής ταυτότητας, προκειμένου να κατανοηθεί πώς οι πολλαπλές αυτές θέσεις διαμορφώνουν τις εμπειρίες αθέατης εργασίας και κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά γυναικών.

Ταυτόχρονα, η έρευνα επιδιώκει να φωτίσει τις βιωμένες εμπειρίες των ίδιων των γυναικών, σε σχέση με τη φροντίδα, εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους νοσηματοδοτούν τον ρόλο τους, αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές προσδοκίες που τους αποδίδονται και διαχειρίζονται τις καθημερινές απαιτήσεις που προκύπτουν από αυτές. Τέλος, διερευνά εάν και με ποιους τρόπους οι Ρομά γυναίκες αναπτύσσουν πρακτικές διαπραγμάτευσης, αμφισβήτησης, ή αντίστασης, απέναντι στις πατριαρχικές πιέσεις και στις καπιταλιστικές απαιτήσεις φροντίδας, αναγνωρίζοντας τις αφηγήσεις και τις εμπειρίες τους ως πολύτιμες πηγές γνώσης, που μπορούν να συμβάλουν σε μια κριτική και αποαποικιοκρατική κατανόηση της φροντίδας, του φύλου και της κοινωνικής ανισότητας.

2.2. Ερευνητική Μέθοδος

Για τη διερεύνηση του βασικού προβληματισμού που τέθηκε, ακολουθήθηκε ποιοτική ερευνητική μέθοδος. Η ποιοτική μέθοδος έρευνας θεωρήθηκε κατάλληλη για την συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα να εκφραστούν και να αναλυθούν σε βάθος οι υποκειμενικές εμπειρίες, οι σκέψεις, οι αντιλήψεις και τα προσωπικά νοήματα των συμμετεχουσών σχετικά με την αθέατη εργασία της φροντίδας, αλλά και των ενδεχόμενων αντιστάσεων στους έμφυλους προκαθορισμένους ρόλους τους (Ιωσηφίδης, 2003). Έτσι, η προσέγγιση αυτή επέτρεψε την ανάδειξη κοινωνικών, πολιτισμικών και υποκειμενικών διαστάσεων της ζωής των Ρομά γυναικών.

Η ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες τοποθετεί την ερευνήτρια σε άμεση επαφή με το μελετώμενο περιβάλλον, εξετάζοντας τα φαινόμενα στο φυσικό τους πλαίσιο. Βασικός στόχος των ποιοτικών μεθόδων είναι η ανάλυση, ερμηνεία και κατανόηση του υποκειμενικού τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι βιώνουν και νοηματοδοτούν τις εμπειρίες τους σχετικά με το θέμα που ερευνάται (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Μέσω αυτής, αναδεικνύεται η κοινωνική πραγματικότητα και η πολιτισμική της διάσταση, με έμφαση στην αυθεντικότητα των ατόμων και των καταστάσεων (Neuman, 2014).

Η Maynard (1994) υποστηρίζει πως η φεμινιστική έρευνα δεν ορίζεται από μια συγκεκριμένη μέθοδο, αλλά από τη δέσμευσή της να κατανοήσει τις εμπειρίες των γυναικών, να αναγνωρίσει τις σχέσεις εξουσίας που διαπερνούν την ερευνητική διαδικασία και να δώσει χώρο στις δικές τους φωνές. Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα έρευνα δίνει προτεραιότητα στις αφηγήσεις των ίδιων των Ρομά γυναικών και εξετάζει την αθέατη εργασία φροντίδας διαθεματικά ως εμπειρία που διαμορφώνεται στη συνάρθρωση έμφυλων, ταξικών και εθνοτικών ανισοτήτων.

Η δειγματοληψία ήταν σκόπιμη (purposeful sampling), και βολική, καθώς οι συμμετέχουσες πληρούσαν τα κριτήρια της έρευνας και προσεγγίστηκαν μέσω των προσωπικών και επαγγελματικών μου δικτύων, γεγονός που διευκόλυνε την πρόσβαση σε έναν δύσκολα προσβάσιμο πληθυσμό, όπως οι Τσιγγάνες (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων, οι οποίες οργανώθηκαν γύρω από τους βασικούς θεματικούς άξονες της έρευνας. Παράλληλα, διατηρήθηκε η ευελιξία ως προς τη σειρά και τη διατύπωση των ερωτήσεων, ώστε να

εξασφαλιστεί η κατανόηση από πλευράς συμμετεχουσών και να παραχθεί πλούσιο υλικό για την ανάλυση των υπό έρευνα ζητημάτων, όπως υποδεικνύει ο Ζαφειρόπουλος (2024).

Η προσέγγιση που ακολουθήθηκε είναι η θεματική ανάλυση περιεχομένου. Στα πλαίσια της ανάλυσης επιλέχθηκαν, τόσο η παραγωγική προσέγγιση, όσο και η επαγωγική, καθώς, όπως αναγνωρίζει και ο Ζαφειρόπουλος συχνά επιλέγεται ο συνδυασμός τους (2024). Η θεματική ανάλυση, ως μεθοδική διαδικασία, στοχεύει στον εντοπισμό, την οργάνωση και την κατανόηση επαναλαμβανόμενων μοτίβων νοήματος («θεμάτων») μέσα σε ένα σύνολο δεδομένων. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, αναδεικνύονται κοινές εμπειρίες και αντιλήψεις, προσφέροντας βαθύτερη κατανόηση των τρόπων με τους οποίους ένα σύνολο ανθρώπων αποδίδει νόημα στην πραγματικότητα (Τσιώλης, 2018). Η θεματική ανάλυση στην συγκεκριμένη έρευνα επέτρεψε την ανάδειξη κοινών μοτίβων στα βιώματα των γυναικών Ρομά, τόσο στο παρελθόν, όσο και στο παρόν αναφορικά με την καθημερινότητα και τα βάρη της φροντίδας.

Η παραγωγική προσέγγιση εξυπηρέτησε στο να συναντηθεί η θεωρία με την αθέατη καθημερινότητα της εργασίας αυτών των γυναικών, αλλά και να διερευνηθεί η δυνατότητα να εκφραστούν φωνές αντίστασης σε «τόπους» που συχνά παραμένουν σιωπηλές για τη «λευκή ακαδημία». Ο Blackdeer (2023) χρησιμοποιεί τον όρο, περιγράφοντας το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής γνώσης που βασίζεται κυρίως στις εμπειρίες και τις οπτικές λευκών, δυτικών και κοινωνικά προνομιούχων ακαδημαϊκών, που συχνά παραγνωρίζουν τις εμπειρίες περιθωριοποιημένων ομάδων.

Από την άλλη μεριά, ένα τέτοιο ερευνητικό εγχείρημα δεν θα μπορούσε παρά να υιοθετήσει μια επαγωγική προσέγγιση (bottom-up), καθώς βασικός του στόχος είναι η ανάδειξη των βιωμένων εμπειριών των ίδιων των Ρομά γυναικών και η κατανόηση της πραγματικότητας, μέσα από τις δικές τους αφηγήσεις. Η επαγωγική προσέγγιση εκκινεί από τα επιμέρους δεδομένα, τις προσωπικές εμπειρίες και τις καθημερινές πρακτικές των συμμετεχουσών, χωρίς να επιβάλλει εκ των προτέρων ερμηνευτικά σχήματα. Μέσα από τη ανάλυση των αφηγήσεων, αναδεικνύονται επαναλαμβανόμενα μοτίβα, νοήματα και κοινωνικές σχέσεις, τα οποία οδηγούν στη διαμόρφωση ευρύτερων εννοιολογικών κατηγοριών και ερμηνειών (Ζαφειρόπουλος, 2024). Καθώς παραμένουν αχαρτογράφητα τα ακαδημαϊκά νερά ως προς τις βιωμένες εμπειρίες των Ρομά γυναικών, ιδιαίτερα στο υπό διερεύνηση θέμα, η επιλογή αυτής της προσέγγισης κρίθηκε ιδιαίτερα κατάλληλη. Η «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγιση επιτρέπει να δοθεί χώρος στις φωνές των ίδιων των γυναικών, αναδεικνύοντας

τις πτυχές της αθέατης εργασίας φροντίδας, των έμφυλων ανισοτήτων και των μορφών αντίστασης.

Κρίσιμη προϋπόθεση για την επιτυχή διεξαγωγή της συνέντευξης αποτελεί η δημιουργία αμοιβαίας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ συνεντευξιαζόμενων και ερευνήτριας. Όπως αναφέρει ο Τσιώλης (2006:173), πρόκειται για «μια εμπειρία έντονης συναισθηματικής φόρτισης και ανταλλαγής». Επομένως, κρίνεται επιτακτική η βιωματική εμπλοκή και των δύο μερών. Για τον λόγο αυτό, κρίνεται αναγκαίος ο αναστοχασμός γύρω από τη θεσιακότητα της ερευνήτριας και τον τρόπο με τον οποίο αυτή επηρέασε την ερευνητική διαδικασία, όπως αναπτύσσεται στη συνέχεια.

2.3. Ερευνητική διαδικασία

Για την παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκαν επτά συνεντεύξεις. Το διάστημα υλοποίησής τους ήταν ένας μήνας· η πρώτη (πιλότος) πραγματοποιήθηκε στις 29.03.2026 και η τελευταία στις 26.04.2026. Έξι από τις συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα Ιωάννινα, ενώ μία πραγματοποιήθηκε στο Αγρίνιο. Η διάρκεια τους ποικίλει σε χρόνο με την μικρότερη να διαρκεί 20 λεπτά και την μεγαλύτερη 1 ώρα και 20 λεπτά. Το κριτήριο για την επιλογή του εκάστοτε χώρου ήταν η διασφάλιση ελευθερίας έκφρασης και ησυχίας και εμπιστευτικότητας, κάτι που κοινοποιήθηκε σε όλες τις συμμετέχουσες. Με δική τους επιλογή πραγματοποιήθηκαν οι συναντήσεις μας σε ποικίλους χώρους. Τρεις από αυτές υλοποιήθηκαν στο σπίτι των συμμετεχουσών και τέσσερις σε εξωτερικό χώρο (δύο σε καφετέρια χωρίς συνωστισμό και δύο στον ευρύτερο χώρο του καταυλισμού όπου διαμένουν).

2.4. Συμμετέχουσες

Κεντρική παράμετρος στον σχεδιασμό μιας ερευνητικής διαδικασίας είναι ο προσδιορισμός του πληθυσμού στον οποίο θα επικεντρωθεί η μελέτη. Η επιλογή του δείγματος μπορεί να επηρεάσει καθοριστικά, τόσο την πορεία της έρευνας, όσο και την ποιότητα των δεδομένων και των συμπερασμάτων που θα εξαχθούν (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Κατά την

συγκεκριμένη ερευνητική προσέγγιση, επιλέχθηκε να μην τεθούν περαιτέρω κριτήρια, παρά μόνον η ταυτότητα τους ως Ρομά γυναίκες, η ενηλικιότητά τους και η πρόθεση τους να συμμετάσχουν οικειοθελώς στην έρευνα. Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί, είναι η προσπάθεια αποφυγής της παρουσίας των συμμετεχουσών ως μίας ομοιογενούς κατηγορίας, μέσα από την ανάδειξη διαφοροποιημένων εμπειριών.

Έτσι, πέντε από τις συμμετέχουσες της έρευνας διαμένουν στον αστικό ιστό κατέχοντας, ή νοικιάζοντας ένα διαμέρισμα, ή ωφελούμενες στεγαστικού προγράμματος και δύο διαμένουν σε καταυλισμό περίπου 7 χιλιόμετρα μακριά από την πόλη των Ιωαννίνων.

Το εύρος ηλικίας των συμμετεχουσών ήταν αρκετά μεγάλο, η μικρότερη συμμετέχουσα είναι 19 ετών και η μεγαλύτερη 63. Το ίδιο ισχύει και για την οικογενειακή τους κατάσταση, καθώς μία είναι άγαμη, ενώ κάποιες από τις συμμετέχουσες είναι πλέον γιαγιάδες. Δύο από τις επτά γυναίκες δεν γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση σε καμία γλώσσα, μία γνωρίζει γραφή και ανάγνωση στα αλβανικά, μία γνωρίζει γραφή και ανάγνωση στα ελληνικά, ενώ οι τρεις από τις επτά έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική φοίτηση. Δύο εξ αυτών την έχουν ολοκληρώσει σε μεγαλύτερη ηλικία, αποφοιτώντας από το Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας. Επιπλέον, σε σχέση με την αμειβόμενη εργασία, τέσσερις από τις επτά συμμετέχουσες εργάζονται, δύο στον τομέα της καθαριότητας, μία ως μικροπωλήτρια και μία κατασκευάζοντας και πουλώντας καλάθια.

Η Κ. είναι Ελληνίδα Ρομά, 36 ετών, μητέρα δύο παιδιών, χωρισμένη από τον σύζυγό της και απομακρυσμένη από τα παιδιά της. Ο γάμος της πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τα έθιμα της κοινότητας (ανηλικότητα, παρθενία, προξενιό) και έγινε μητέρα στα 16 της χρόνια. Η Κ. διαμένει σε ενοικιαζόμενο διαμέρισμα στα Ιωάννινα, ενώ παλιότερα είχε υποστηριχτεί από πρόγραμμα στέγασης. Έχει ολοκληρώσει την πέμπτη τάξη Δημοτικού, και σήμερα εργάζεται ως καμαριέρα στον τομέα της καθαριότητας.

Η Λ. είναι Αλβανίδα Ρομά, 40 ετών, παντρεμένη και μητέρα τριών παιδιών, το ένα εκ των οποίων είναι ΑμεΑ. Και η Λ. παντρεύτηκε ως ανήλικη, αλλά επέλεξε η ίδια τον σύζυγό της. Η Λ. και όλη της η οικογένεια διαμένει σε διαμέρισμα στα Ιωάννινα, όπου τα έξοδά του καλύπτονται από στεγαστικό πρόγραμμα. Έχει φοιτήσει μόνο στην πρώτη τάξη του αλβανικού σχολείου. Τα τελευταία χρόνια εργάζεται ως μικροπωλήτρια μαζί με τον σύζυγό της.

Η Ε., η οποία είναι κόρη της Λ. είναι Ελληνοαλβανίδα Ρομά, 19 ετών, άγαμη και χωρίς παιδιά. Έχει ολοκληρώσει το Γυμνάσιο και φοίτησε για ένα διάστημα σε σχολή κομμωτικής. Δεν εργάζεται ως αμειβόμενη, αλλά αποτελεί την κύρια φροντίστρια της ΑμεΑ αδερφής της.

Η Σ. είναι Ελληνίδα Ρομά, 43 ετών, παντρεμένη από την ηλικία των 14 ετών και μητέρα οκτώ παιδιών. Και στη δική της περίπτωση ο γάμος της πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τα έθιμα της κοινότητας. Διαμένει σε ιδιόκτητο σπίτι στο Αγρίνιο. Έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο και αργότερα φοίτησε σε Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας. Αυτό το διάστημα δεν βρίσκεται στην αγορά εργασίας, αλλά έχει εργαστεί για χρόνια στον τομέα της καθαριότητας.

Η Μ. είναι Ελληνίδα Ρομά. 45 ετών, παντρεμένη από τα 15 της χρόνια και μητέρα τριών παιδιών. Και στη δική της περίπτωση, ο γάμος της πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τα έθιμα της κοινότητας. Διαμένει σε ιδιόκτητο διαμέρισμα στα Ιωάννινα. Έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο και αργότερα και το Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας. Εργάζεται μόνιμα στον Δήμο Ιωαννιτών, στον τομέα της καθαριότητας.

Η Χ. είναι Αλβανίδα Ρομά, 63 ετών, παντρεμένη από την εφηβεία και μητέρα έξι παιδιών. Ο γάμος της Χ. πραγματοποιήθηκε, εξίσου, σύμφωνα με τα έθιμα της κοινότητας. Διαμένει σε καταυλισμό, έξω από τα Ιωάννινα μαζί με την οικογένειά της. Δεν φοίτησε ποτέ στο σχολείο και απασχολήθηκε με αμοιβή ως εργάτρια γης κατά τη διάρκεια της ζωής της ενώ, παράλληλα, εργάζεται κατασκευάζοντας και πουλώντας καλάθια.

Τέλος, η Τ. είναι Ελληνίδα Ρομά, 30 ετών, παντρεμένη και μητέρα ενός παιδιού. Παντρεύτηκε σε νεαρή ηλικία, αλλά αναφέρει ότι η επιλογή του συζύγου της ήταν δική της. Διαμένει και εκείνη στον ίδιο καταυλισμό. Δεν έχει φοιτήσει επίσης στο σχολείο και δεν εργάζεται σε αμειβόμενη απασχόληση, προς το παρόν.

Κάποιες από τις συμμετέχουσες φάνηκαν να διακατέχονται από δισταγμό. Αναρωτήθηκαν, κατά πόσο, οι δικές τους βιωμένες εμπειρίες θα φανούν χρήσιμες. Ορισμένες, μάλιστα πρόβαλαν τη γλωσσική τους ανεπάρκεια στα ελληνικά, ή ακόμα και το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, σαν πιθανά εμπόδια της συμμετοχής τους στην έρευνα. Θεωρούσαν ότι θα λειτουργούσαν ανασταλτικά στην έρευνα και το στόχο της.

Με κάποιες συμμετέχουσες είχα από πριν δημιουργήσει σχέσεις τουλάχιστον μηνών στα πλαίσια επαγγελματικής μας συνεργασίας και προσωπικών σχέσεων. Κάποιες πάλι, τις

γνώρισα για τους σκοπούς της έρευνας με την υποστήριξη διαμεσολαβητή από το Κέντρο Κοινότητας Ρομά στα Ιωάννινα. Χωρίς καμία εξαίρεση οι γυναίκες αποδέχθηκαν με την πρώτη επικοινωνία την συμμετοχή τους στην έρευνα, διευκολύνοντας σημαντικά τη θέση μου ως ερευνήτρια.

Σε όλες τις συμμετέχουσες τέθηκε η ερώτηση του αυτοπροσδιορισμού, σχετικά με την ταυτότητά τους και τον όρο που χρησιμοποιούν κατά κόρον όταν μιλάνε για την κοινότητά τους, αλλά και για τις ίδιες. Η ερώτηση αυτή δεν εξυπηρετεί καθαρά τους σκοπούς της έρευνας, αλλά κρίθηκε σκόπιμη και αναγκαία ώστε η «Δυτική ματιά» και γλώσσα να μην μπει σε (τουλάχιστον συνειδητές) διαδικασίες ετεροπροσδιορισμού των συμμετεχουσών⁵. Μια έρευνα, επομένως, που θέλει να δώσει φωνή και χώρο σε εκμεταλλευόμενα και καταπιεσμένα υποκείμενα και να αναδείξει τις βιωμένες εμπειρίες τους οφείλει να ρωτήσει τα ίδια πώς αυτοπροσδιορίζονται, ούτως ώστε να γίνει αντίστοιχη χρήση και στο πόνημα.

Οι απαντήσεις των γυναικών είχαν αρκετό ενδιαφέρον, καθώς αρκετές παραξενεύτηκαν με την ερώτηση, κάποιες απάντησαν πως και οι δύο όροι τις αφορούν και τους χρησιμοποιούν. Άλλες φάνηκε περισσότερο να χρησιμοποιούν τον όρο Ρομά στις απαντήσεις τους, ενώ μία emphatic απάντησε «Τσι(ν)γγάνα!». Αυτό που παρατηρήθηκε είναι πως όσες απάντησαν «Ρομά», κατά βάση ήταν αυτές που οι συνθήκες διαβίωσης τους ήταν καλύτερες. Διαφαίνεται, επομένως, μια σύνθετη σχέση «προνομιών» και χρήσης του όρου. Η πρόσβαση στην εκπαίδευση, στην αγορά εργασίας, στους θεσμούς και στον δημόσιο λόγο, συχνά προϋποθέτει την υιοθέτηση της γλώσσας που θεωρείται θεμιτή από την κυρίαρχη κοινωνία. Με αυτή την έννοια, η χρήση όρων όπως το «Ρομά» μπορεί να λειτουργεί και ως δείκτης ένταξης σε πεδία όπου η κυρίαρχη ορολογία καθορίζει τους όρους της δημόσιας παρουσίας και αναγνώρισης. Ωστόσο, η υιοθέτηση της γλώσσας του κυρίαρχου δεν συνεπάγεται απαραίτητα και ανατροπή των σχέσεων εξουσίας που τη συγκροτούν. Όπως υπενθυμίζει η Audre Lorde (1979), «τα εργαλεία του αφέντη δεν θα γκρεμίσουν ποτέ το σπίτι του αφέντη». Σε κάθε περίπτωση, επιλέχθηκε η εναλλαγή των όρων «Ρομά» και «Τσιγγάνα», δεσμευόμενη από τις απαντήσεις των γυναικών.

⁵ Σε ένα μεγάλο εύρος της βιβλιογραφίας, τα τελευταία χρόνια, χρησιμοποιείται, κατά βάση, ο όρος «Ρομά» (όπως Amnesty International, 2012· Durnescu, 2025· European Commission, 2020· European Roma Rights Centre, 2020 & 2024· European Union Agency for Fundamental Rights, 2019· Fragoulis et al., 2025· Lambrev, 2020).) και σε γενικές γραμμές αποφεύγεται η χρήση του όρου «τσιγγάνα/ος», πλην εξαιρέσεων φυσικά (όπως Alliance Against Antigypsyism, 2016· Crowe, 2007· Hamilton, 2018).

2.5. Ζητήματα δεοντολογίας

Κατά την επαφή μου με τις συμμετέχουσες, εξηγήθηκαν ο σκοπός της έρευνας και η εθελοντική τους συμμετοχή σε περίπτωση που συμφωνούσαν. Επίσης έγινε ξεκάθαρο πως έχουν το δικαίωμα να αποχωρήσουν, ανά πάσα στιγμή καθώς και να μην απαντήσουν σε ερωτήσεις που δεν επιθυμούν. Τέλος, ενημερώθηκαν για τον τρόπο χρήσης των δεδομένων που θα συλλεχθούν.

Σε όλες τις συμμετέχουσες δόθηκε έντυπο πληροφόρησης, το οποίο διαβάστηκε από την ερευνήτρια. Με αυτόν τον τρόπο εξυπηρετήθηκαν τόσο αυτές που δεν γνωρίζουν ανάγνωση, όσο και εκείνες που το επέλεξαν, παρότι γνωρίζουν ανάγνωση. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διαδικασίας, επεξηγήθηκαν πτυχές, όπου αυτό κρίθηκε χρήσιμο. Οι συμμετέχουσες υπέγραψαν το έντυπο συναινώντας στην συμμετοχή τους σε μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, στην οποία μοναδική πρόσβαση θα έχει η ερευνήτρια, καθώς τα αρχεία ήχου και τα απομαγνητοφωνημένα κείμενα αποθηκεύονται σε ασφαλές ψηφιακό περιβάλλον. Παράλληλα, στα πλαίσια προστασίας των προσωπικών τους δεδομένων, και με τη σύμφωνη γνώμη τους, εφαρμόστηκε «ανωνυμοποίηση» στο κείμενο. Αφαιρέθηκαν όλα τα αναγνωριστικά στοιχεία και εμφανίζονται μόνο τα αρχικά των ονομάτων τους. Το έντυπο συναίνεσης παρατίθεται στο Παράρτημα.

Τέλος, σύμφωνα με τον Ζαφειρόπουλο (2024), σημαντικό στην ερευνητική διαδικασία είναι να γίνει συνέντευξη – πιλότος, η πρώτη συνέντευξη με την Κ., είχε αυτή την ιδιότητα. Μάλιστα, μέσα από αυτή τη διαδικασία, αναθεωρήθηκαν φραστικά και απλοποιήθηκαν κάποιες ερωτήσεις του οδηγού συνέντευξης, σε μεγάλο βαθμό, ενώ αναδιαμορφώνονταν από τη μία συνέντευξη, στην επόμενη.

2.6. Εγκυρότητα και Αξιοπιστία της Έρευνας

Σε μια ποιοτική έρευνα, η αναγκαιότητα διασφάλισης εγκυρότητας και αξιοπιστίας έχει βαρύνουσα σημασία (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Έτσι, ακολουθήθηκαν κάποια βήματα για την διασφάλισή τους.

Η απομαγνητοφώνηση επιλέχθηκε να γίνει, είτε την ίδια μέρα της συνέντευξης, ή την επόμενη, ώστε να παραμείνουν «ζωντανά» στη μνήμη της ερευνήτριας στοιχεία, όπως η μη λεκτική επικοινωνία – βλέμματα, χειρονομίες, σφίξιμο χειλιών, σιωπές, παύσεις.

Σημαντικό στοιχείο, ως προς την απομαγνητοφώνηση, είναι πως διατηρήθηκαν και καταγράφηκαν αυτούσια τα λεγόμενα των συμμετεχουσών, χωρίς την εκφραστική παρέμβαση της ερευνήτριας, καθώς το υλικό προσδοκά να είναι ζωντανό και να εξυπηρετεί στο να ακουστούν οι φωνές αυτών των γυναικών. Για την απομαγνητοφώνηση χρησιμοποιήθηκε το εργαλείο Turboscribe, ενώ μετά ελέγχθηκε δύο φορές χειροκίνητα για αβλεψίες.

Το υλικό των συνεντεύξεων διαβάστηκε σε τρεις διαφορετικές φάσεις, με σκοπό να διαπιστωθεί η σταθερότητα των νοημάτων και η επαναληψιμότητα των θεμάτων (Ιωσηφίδης, 2003).

Επιδιώκεται, επίσης, η αναλυτική και ειλικρινής καταγραφή, από την πλευρά της ερευνήτριας, μέσω πληθώρας αυθεντικών αποσπασμάτων των αφηγήσεων των συμμετεχουσών, στα πλαίσια της απαραίτητης ενίσχυσης της εγκυρότητας της έρευνας (Elliott, 2005).

Εκτός από αυτό το εργαλείο απομαγνητοφώνησης, έγινε περιορισμένη χρήση τεχνητής νοημοσύνης με σκοπό την γλωσσική βελτίωση, εξυπηρετώντας εκφραστικά και συντακτικά.

2.7. Περιορισμοί της έρευνας

Οι έρευνες που αφορούν μειονοτικό πληθυσμό που διαφοροποιείται πολιτισμικά από τον κυρίαρχο, χρήζουν ιδιαίτερο χειρισμό, με κυρίαρχο το ζήτημα της γλώσσας επικοινωνίας, μεταξύ ερευνήτριας και συμμετεχουσών. Στην παρούσα έρευνα, μητρική γλώσσα των συμμετεχουσών είναι η Ρομανί. Οι συνεντευξιαζόμενες μιλούν την ελληνική γλώσσα, χρειάστηκε, όμως, μεγάλη προσοχή στη διατύπωση των ερωτημάτων της συνέντευξης, προκειμένου να τους είναι κατανοητά. Σε δύο από τις περιπτώσεις, δόθηκε εκ προοιμίου η δυνατότητα υποστήριξης διαμεσολαβητή από το Κέντρο Κοινότητας Παράρτημα Ρομά Ιωαννίνων, αλλά επιλέχθηκε να μην γίνει χρήση των εθελοντικών υπηρεσιών του. Ο λόγος

πίσω από μια τέτοια απόφαση (αφορούσε τις δύο μικρότερης διάρκειας συνεντεύξεις) ήταν πως επιθυμούσα προσωπικά και όχι διαμεσολαβητικά να χτίσω σχέσεις εμπιστοσύνης, ενσυναίσθησης και συντροφικότητας. Θεώρησα πως έτσι θα είχαν, όσο περισσότερο χώρο για να εκφραστούν ελεύθερα, συνθήκη που αμφισβητείται με την παρουσία διαμεσολαβητή, καθώς, τόσο η κοινή καταγωγή και γλώσσα, όσο το φύλο και η εξουσία του ως διαμεσολαβητή, πιθανόν να δημιουργούσαν αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα.

Επιπρόσθετα, κάποιες από τις γυναίκες έχουν καταγωγή από την Αλβανία, με αποτέλεσμα, τα ελληνικά να είναι η τρίτη κατά σειρά, γλώσσα που μπορούν να μιλήσουν και να κατανοήσουν. Όσο αξιοθαύμαστο και αν είναι ένα τέτοιο επίτευγμα, οι δυνατότητες, πολλές φορές στην έκφραση είναι, δυστυχώς, μειωμένες.

Ενώ από την μία συνέντευξη στην άλλη, προετοιμαζόμουν καλύτερα για την φραστική απόδοση και την καλύτερη κατανόηση των ερωτήσεών μου, οι δυσκολίες στην λεκτική επικοινωνία ήταν υπολογίσιμες. Αρκετές ήταν οι φορές που χρειάστηκε να κάνω επεξηγηματικές προσθήκες στις ανοιχτές ερωτήσεις που έθεσα (εν μέρει παραβλέποντας τις σαφείς οδηγίες για μη κατευθυντικές ερωτήσεις). Η δυσκολία της γλώσσας εκφράστηκε και στην διάρκεια κάποιων απαντήσεων, όπου επέλεξαν να απαντήσουν φειδωλά.

2.8. Θεσιακότητα ερευνήτριας

Είναι απαραίτητο, στα πλαίσια μιας τέτοιας έρευνας, να αφιερώνεται τμήμα της στην θεσιακότητα της ερευνήτριας. Είμαι cis γυναίκα, λευκή, γεννημένη και μεγαλωμένη σε μια μεσοαστική οικογένεια στην Ελλάδα, ενεργό μέλος του ταξικού, φεμινιστικού, αντιρατσιστικού κινήματος. Έχω ακαδημαϊκή μόρφωση και εργάζομαι ως κοινωνική λειτουργός. Ο επαγγελματικός μου ρόλος είναι άξιος αναφοράς, καθώς η σχέση των κοινωνικών λειτουργών και του τσιγγάνικου πληθυσμού, συχνά χαρακτηρίζεται από καταστολή, ιεραρχίες, φόβο, δυσπιστία.

Η αντίληψη της εξουσίας που μου παρέχει η θέση μου, ως επαγγελματία και ως ερευνήτριας, όπως και τα προαναφερθέντα προνόμια μου, με οδήγησαν, κατά την πορεία

συγγραφής αυτής της έρευνας, σε συνεχή αναστοχασμό, σχετικά με την δική μου ματιά (Merriam et al., 2000).

Με τα λόγια της Hesse–Biber (2022:184), *Η φεμινιστική έρευνα εξετάζει ερωτήματα δύναμης, διαφορετικότητας, σιωπής και καταπίεσης, με στόχο να οδηγηθούμε προς μια πιο δίκαιη κοινωνία για τις γυναίκες και άλλες καταπιεσμένες ομάδες. Οι φεμινιστές ερευνητές μελετούν τα ζητήματα των γυναικών ακούγοντας τις φωνές τους, διερευνώντας και ως εκ τούτου ενδυναμώνοντας τις εμπειρίες τους, καθώς επίσης και εξετάζοντας τις συνδέσεις μεταξύ της δύναμης και της γνώσης, απέφυγα να μιλήσω εξ ονόματος τους.*

Παράλληλα, επιδίωξα να αναδείξω τη σημασία της προφορικής ιστορίας, όπως αυτή διασώζεται μέσα από τις αφηγήσεις των ίδιων των γυναικών Ρομά. Πρόκειται για μια ιστορία εύθραυστη, καθώς σπάνια καταγράφεται στους επίσημους ιστορικούς λόγους, αλλά ταυτόχρονα εξαιρετικά ανθεκτική, καθώς διατηρείται και μεταβιβάζεται διαγενεακά από τις ίδιες τις γυναίκες. Οι αφηγήτριες δεν αποτελούν μόνο φορείς αυτής της μνήμης, αλλά και εκείνες που αναλαμβάνουν την ευθύνη της διατήρησης και της μετάδοσής της στις επόμενες γενιές. Η ανάδειξη των φωνών τους συνιστά, επομένως, όχι μόνο ερευνητική επιλογή, αλλά και αναγνώριση της προφορικής ιστορίας ως πολύτιμης μορφής γνώσης.

Τέλος, θέση της ερευνήτριας αποτελεί πως οι βιωμένες εμπειρίες του πιο περιθωριοποιημένου υποκειμένου στην Ευρώπη και οι στάσεις τους, απέναντι στην εκμετάλλευση και τις επικαλυπτόμενες καταπίεσεις που βιώνουν, αξίζουν χώρου και σημασίας, καθώς παράγουν αποαποικιοκρατική γνώση που υπερβαίνει τον «Λευκό φεμινισμό». Έναν φεμινισμό που κυρίως λοιδореύει και αποκλείει τα πιο εκμεταλλευόμενα κομμάτια της κοινωνίας και παραβλέπει την ύπαρξη φεμινιστικής Αντίστασης εντός τους (Hurtado, 1989).

3. Ανάλυση των ευρημάτων

3.1. Οι απαρχές της φροντίδας: μεγαλώνοντας ως Ρομά κορίτσι

Η φροντίδα αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για τη διατήρηση της ζωής και έχει βαρύνουσα σημασία για τη διατήρηση των πιο περιθωριοποιημένων ζωνών, όπως αυτών των Ρομά. Όπως διαπιστώνεται από την βιβλιογραφική επισκόπηση (Delgadillo García et al., 2025· Ferrant, et al., 2014· Paoletti, 2010), η φροντίδα οργανώνεται μέσα από έμφυλους κοινωνικούς ρόλους, οι οποίοι παρουσιάζονται ως «φυσικοί» και αυτονόητοι. Έτσι, οι γυναίκες ταυτίζονται με την έννοια της φροντίδας. Και στις Ρομά κοινότητες, η κοινωνικοποίηση των παιδιών είναι έντονα έμφυλη, όπως διαπιστώνεται, τόσο από τη βιβλιογραφική επισκόπηση, όσο και από την εμπειρική έρευνα, όπως θα δούμε, στη συνέχεια.

Από τα πρώτα χρόνια ζωής ενός παιδιού, ή ακόμη και πριν την γέννησή του, ξεκινά η διαδικασία ταύτισής του με τον έμφυλο ρόλο του, και τη μάθηση της «κατάλληλης» συμπεριφοράς, μέσα από το μηχανισμό της μίμησης των σημαντικών του άλλων (Connell, 2006· Μισέλ, 1981). Η Coltrane (2000) παρατηρεί πως συχνά οι γονείς διαφοροποιούν τις συμπεριφορές, τις στάσεις και τις προσδοκίες τους για τα παιδιά τους, ανάλογα με το φύλο τους. Για την ρόμικη οικογένεια, ο συγχρωτισμός και η διαρκής διάδραση των παιδιών με τους ενήλικες, διασφαλίζει την μεταβίβαση αρχών και αξιών της ρόμικης κουλτούρας και ταυτότητας, με τα νέα μέλη να ενστερνίζονται από πολύ νωρίς τους ρόλους που καλούνται να αναλάβουν στην πορεία της ζωής τους (Afanasieva, Bukrieieva, Glyns'ka, Hlebova, & Semikin, 2020).

Κομβικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία κατέχουν οι γυναίκες Ρομά, οι οποίες μέσω της φροντίδας, της ανατροφής και της καθημερινής αλληλεπίδρασης με τα παιδιά, συμβάλουν καθοριστικά στη διαγενεακή αναπαραγωγή των έμφυλων κανόνων και της συλλογικής ταυτότητας της κοινότητας (Λυδάκη, 2013). Οι έμφυλες επιταγές ορίζουν ότι οι γυναίκες οφείλουν σε όλη τους τη ζωή να συμπεριφέρονται με τρόπο ο οποίος δεν θα επισύρει αρνητικό σχολιασμό και κριτική. Ειδικά, ως προς την ηθική τους αξία, αναμένεται να είναι σεμνές, υπάκουες και υποταγμένες στα ήθη της κοινότητας (Fonseca, 1995). Η Λ. περιγράφει πως καλή γυναίκα είναι αυτή (που) «...δεν μιλάει πολύ. Κοιτάει τη δουλειά του. Όταν μιλάς πολύ και νευριάζεις, φωνάζεις (...) αυτή δεν είναι καλή, (...) πάει κόντρα αυτή». Αντίστοιχα η Μ. ανακαλεί τις προτροπές της μητέρας της: «Θέλω να είστε σωστές, θέλω να

είστε τυπικές, να σέβεστε (...) το καλό παράδειγμα. (...) Όχι, δεν θα σχολιάσουν εμένα. Θα σχολίαζαν τους γονείς μου». Η βαρύτητα της τιμής της οικογένειας και του βάρους της που φέρουν οι γυναίκες Ρομά, αναδεικνύεται και στα λόγια της Κ. ...πρώτα να δώσω αξία στον αδερφό μου, στον μπαμπά μου, στην οικογένειά μου (...) Πρέπει να ντυνόμαστε με έναν τρόπο που να σεβόμαστε την κοινότητά μας. Να σεβόμαστε τα αδέρφια μας, τον μπαμπά μας(...) Είναι λίγο πιο σκληρά τα πράγματα για εμάς.

Από πολύ μικρή ηλικία, τα κορίτσια Ρομά συνειδητοποιούν πως δεν μεγαλώνουν όπως τα αγόρια: «Μεγάλωσα πολύ διαφορετικά από τα αδέρφια μου (...) άλλα δικαιώματα έχει ο γιος, άλλα δικαιώματα έχει η κόρη» (Κ.), «Υπήρχαν διαφορές, τεράστιες διαφορές (...) τα αδέρφια ήτανε ανεξάρτητα, όπως κάνουν τα αγόρια» (Σ.), «Καμία σχέση, το αγόρι πιο ελεύθερο, τα κορίτσια, όχι» (Μ.), «Δεν βγαίνω σαν τα αγόρια που βγαίνουν. Πρέπει να είμαι περισσότερο σπίτι, επειδή είμαι κορίτσι» (Ε.). Η εμφυλοποίησή τους συνοδεύεται από περιορισμούς στην προσωπική ελευθερία και από την ανάθεση αυξημένης ευθύνης για τις πράξεις τους· αν το κορίτσι έχει κακή φήμη, η οικογένεια θα ντροπιαστεί, σύμφωνα με τους Afanasieva et al., (2020). Οι περιορισμοί αυτοί γίνονται ιδιαίτερα αισθητοί στην προεφηβεία, όταν ακόμη και το παιχνίδι παύει να θεωρείται αποδεκτό για τα κορίτσια. Όπως αφηγείται η Μ.: «...ήρθε η ανάπτυξη, από εκεί λίγο μας κόψανε τις παρέες. Δεν μας άφηναν να παίζουμε με τα αγόρια. Μας πονηρέψανε. Μην τρέχεις στους δρόμους, είσαι μεγάλο κορίτσι τώρα. Δεν θα κάνεις αυτό, θα προσέχεις. Δεν θα κάνεις εκείνο».

Τα κορίτσια κοινωνικοποιούνται ώστε να αισθάνονται υπεύθυνα για την φροντίδα του σπιτιού και των άλλων· η φροντίδα λειτουργεί ως έμφυλα προσδιορισμένη ηθική υποχρέωση, και συχνά παίρνει τη μορφή ενός «αναγκαστικού αλτρουισμού» που επιβαρύνει τις γυναίκες διαγενεακά, σημειώνουν οι Ivancheva & Keating (2020).

Η Κ. μοιράζεται πως οι μεγαλύτερες γυναίκες, μητέρες και γιαγιάδες, παίζουν καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, ...ο ρόλος της γυναίκας Ρομνής είναι να μάθει και την κόρη της, ας πούμε, πώς να πλύνει τα πιάτα, πώς να μαγειρέψει... Τα πάντα, τι πρέπει να γίνεται μέσα στο σπίτι. Δηλαδή, η Ρομνή μαμά πρέπει να εκπαιδεύσει την κόρη για να είναι έτοιμη για το προξενιό, για το γάμο της. Γιατί, συνήθως, μας προορίζουν να κάνουμε οικογένεια.

Από τις πρώτες μορφές φροντίδας που ανέλαβαν οι συμμετέχουσες ήταν το μαγείρεμα. Για ορισμένες από αυτές το μαγείρεμα αποτέλεσε το πρώτο βήμα προς την εκμάθηση και εσωτερίκευση των έμφυλων ρόλων τους, με σκοπό την «προετοιμασία» για τον γάμο τους,

γεγονός μεγάλης σπουδαιότητας, σύμφωνα με τη Daskalaki (2011). Η Τ. ανακαλεί τα λόγια της γιαγιάς της, που την μεγάλωσε «...θα παντρευτείς μωρό μου, να κάνεις δουλειές». Η Ε., η οποία θυμάται ότι το πρώτο φαγητό που έφτιαξε ήταν μακαρόνια, σε ηλικία δέκα ετών. Σε ανάλογη ηλικία αναφέρεται και η Κ. «Από 10 χρονών που ήμουν, μαγείρηβε η μαμά μου και μου έλεγε έλα εδώ κοντά κάτσε και να βλέπεις». Για την Μ. αυτό που έμαθε πρώτα ήταν να κεντά, σε ηλικία έξι ετών, αλλά προσθέτει πως «Δεν υπήρχε φαγητό που να μην το γνώριζα έντεκα χρονών».

Για άλλες συμμετέχουσες, το μαγείρεμα δεν αποτέλεσε απλώς μια διαδικασία μίμησης ή εκπαίδευσης αλλά μια επιβεβλημένη συμβολή στη διατήρηση της οικογένειας. Η Λ., ήδη από την ηλικία των δώδεκα ετών, μαγείρευε σε ιδιαίτερα δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες, «με γράστα, έκανα φωτιά μεγάλη». Αντίστοιχα, η Σ. αφηγείται ότι από επτά χρονών γνώριζε να μαγειρεύει όλα τα φαγητά και θυμάται πως «...εμείς από μικρά κορίτσια βοηθούσαμε τη μαμά. Μαγειρεύαμε, έπλυναμε, πηγαίναμε για ξύλα με τα τσουβάλια...». Για τις κόρες των πολύτεκνων οικογενειών, όπως η Σ. και η Λ., φροντίδα δε σημαίνει μόνο μαγείρεμα: «Του έλεγα εγώ, εσύ να καθαρίζεις στα κρεβάτια, να τους στρώσεις, εγώ να πίνω τα πιάτα και εσύ να μαγειρεύεις, ή να μαγειρεύω εγώ, να πλύνεις εσύ τα πιάτα» (Λ.), «...στο σπίτι, με τα παιδιά μεγαλώσαμε τα αδέρφια μας. Όλες οι αδερφές βοήθαγαν με τα παιδιά, τα μπανιαρίζαμε τα παιδιά, τα κάναμε μπάνιο, τα άντυναμε, τα χτενίζαμε» (Σ.).

Ο καταμερισμός των οικιακών εργασιών μεταξύ των κοριτσιών, κρίνεται απαραίτητος στις πολυμελείς, φτωχές οικογένειες (Παπακωνσταντίνου, Βασιλειάδου και Παυλή-Κορρέ, 2004). Οι συμμετέχουσες περιγράφουν πως, ενώ ήταν ακόμη παιδιά, ανέλαβαν τη φροντίδα του νοικοκυριού και των μικρότερων αδελφών τους, συχνά με ελάχιστη ηλικιακή διαφορά από αυτά. Η Σ. αναγνωρίζει το δυσανάλογο βάρος της ευθύνης, *Αλήθεια, δεν καταλαβαίναμε. Δεν νομίζαμε, αν κρατάμε τα παιδιά, ή έχουμε ευθύνη, ή έχουμε χίλια-δύο που μπορούσαν να γίνουν με τα παιδιά. Είχαμε το μυαλό, να φροντίζουμε τα παιδιά. Δεν ήξεραμε, όμως, τι κίνδυνο μπορούσε να συμβεί. Είχαμε το μυαλό, το παιδικό το μυαλό να φροντίζουμε το παιδί, να μην βγει έξω στον δρόμο, να του ταΐσουμε*. Οι βιοποριστικές ανάγκες περιόριζαν την παρουσία των ενηλίκων στο σπίτι, καθιστώντας τη συμβολή των κοριτσιών αναγκαία για την καθημερινή αναπαραγωγή της οικογένειας. Η κατάσταση αυτή επιτείνεται από τη διαχρονική συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και την άνιση πρόσβαση των Τσιγγάνων στις δημόσιες δομές φροντίδας, με αποτέλεσμα η ευθύνη για την κάλυψη των αναγκών φροντίδας να μεταφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στις οικογένειες και,

ειδικότερα, στα κορίτσια και τις γυναίκες (European Roma Women's Network, 2025). Έτσι, η καθημερινή εργασία, η γνώση και οι πρακτικές φροντίδας των Ρομά γυναικών καθίστανται καθοριστικές για τη συλλογική επιβίωση των οικογενειών τους, παραμένοντας ωστόσο σε μεγάλο βαθμό αόρατες και κοινωνικά υποτιμημένες (Eredics, 2025). Σε αυτές τις συνθήκες, η φροντίδα συγκροτείται πρωτίστως ως υλική αναγκαιότητα για τη διατήρηση της ζωής, ενώ η πρόωγη έμφυλη κοινωνικοποίηση εξασφαλίζει τη διαθεσιμότητα αυτής της αναπαραγωγικής εργασίας, φυσικοποιώντας την ανάληψη ευθυνών, ήδη από πολύ νεαρή ηλικία.

Πολλά κορίτσια, αναλαμβάνουν πολλαπλούς ρόλους φροντιστριών, εις βάρος της σχολικής τους φοίτησης, παρατηρούν οι Παπαδημητρακόπουλος (2013), Delgadillo García et al., (2025) και οι Kelly et al., (2004). Η Daskalaki (2011) και ο Hamilton (2018) επισημαίνουν ότι πολλές ρόμικες οικογένειες εξακολουθούν να αποσύρουν τα κορίτσια από το σχολείο, συνήθως μετά την ολοκλήρωση του Δημοτικού. Στις συμμετέχουσες της έρευνας αυτό αποτυπώνεται στις περιπτώσεις της Κ. που ολοκλήρωσε την πέμπτη Δημοτικού, καθώς και της Μ. και της Σ. που ολοκλήρωσαν μόνο το Δημοτικό ως παιδιά. Η σχολική εγκατάλειψη και οι έμφυλες προσδοκίες δεν λειτουργούν ανεξάρτητα, αλλά αλληλοτροφοδοτούνται, επηρεάζοντας καθοριστικά τις εκπαιδευτικές διαδρομές των κοριτσιών Ρομά. «...η Μ. θα πάει σχολείο μέχρι το Δημοτικό... από εκεί και πέρα η μάνα της θα την κάνει νοικοκυρά... για να παντρευτεί», αφηγείται η Μ.

Το κόστος της φροντίδας αποτυπώνεται ακόμη πιο έντονα στις περιπτώσεις όπου απαιτείται η ανάληψη ευθυνών φροντίδας και η συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία, αποκλείοντας έτσι κάποιες από τις συμμετέχουσες από την εκπαίδευση. Η Τ. και η Χ. δεν φοίτησαν ποτέ στο σχολείο, ενώ η Λ. κατάφερε να παρακολουθήσει μόνο μία τάξη στο σχολείο της Αλβανίας.

Η ελλιπής ή ανύπαρκτη σχολική φοίτηση δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως συνέπεια των έμφυλων προσδοκιών και των απαιτήσεων της φροντίδας. Αντίθετα, διαμορφώνεται στη συνάρθρωση του φύλου με τον αντιτισγγανισμό, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, που περιορίζουν την πρόσβαση των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση και υπονομεύουν την παραμονή τους σε αυτήν (ERRC, 2024· Lambren, 2020). Οι χαμηλές εκπαιδευτικές προσδοκίες και η συχνή αντιμετώπισή τους ως «ανεπιθύμητης» μαθητικής κοινότητας ενισχύουν περαιτέρω τους μηχανισμούς σχολικού αποκλεισμού για τα κορίτσια (Κουκουμάκα, 2026). Έτσι το σχολείο παίρνει συχνά την μορφή εχθρικού περιβάλλοντος.

Για τις περισσότερες συμμετέχουσες τα παιδικά τους χρόνια χαρακτηρίζονται από αποκλεισμούς και ακραία φτώχεια. *«Μεγαλώσαμε με δυσκολίες (...) έπρεπε να πάει η μάνα μου να ζητιανέψει για να μπορέσουμε να τα βγάλουμε πέρα. Ο πατέρας μου πήγαινε τσάρκα τότε για παίξιμο είχε το κλαρίνο (...) μετά δούλενε ο πατέρας μου σε αλεύρι, εργάτης»* αναφέρει η Σ. *«Ένα δωμάτιο όλοι, και τα έξι παιδιά (...) δύσκολα περάσαμε. Δεν είχαμε ψωμί»* προσθέτει η Λ. Η Χ. αφηγείται *«Στη Αλβανία ούτε πλουμί, ούτε νερό δεν είχαμε. Κάνουμε γούρνες έτσι, παίρνουμε νερό»*, δείχνοντας τα δύο της χέρια ενωμένα για να κρατηθεί το νερό.

Η ανάγκη για επιβίωση οδήγησε κάποιες από τις συμμετέχουσες να επωμιστούν το τριπλό βάρος της παιδικής, αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας, όπως η Τ. και η Χ. και η Λ. Η τελευταία μοιράζεται: *«Εγώ δούλεσα πάρα πολύ για τον πατέρα μου (...) ήμουν 12-13 χρονών. Πήγαμε στα χωράφια, δούλεψα στι ντομάτες. Δούλεψα πάρα πολύ για τη μάνα μου, εγώ και με τη ζητιανιά»*.

Η ευθύνη της φροντίδας αφορά σε σημαντικό βαθμό και την άμεση φροντίδα των άλλων. Η Ε. αφηγείται: *«Έχω μεγαλώσει την αδερφή μου. Από δέκα-ένδεκα χρονών» (...)* ο πατέρας μου λέει, *από εφτά χρονών την προσέχεις εσύ»*. Η Ε. μπορεί να μην εργάστηκε ως παιδί εκτός σπιτιού, όπως η μητέρα της, και να ολοκλήρωσε την υποχρεωτική εκπαίδευση, αλλά από πολύ νεαρή ηλικία αναγκάστηκε να επιβαρυνθεί και με την σχεδόν αποκλειστική εργασία φροντίδας της μικρότερης ανάπηρης αδερφής της, κάτω από δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης.

«Έφυγε η παιδικότητα. Από τα 11-12 έφυγε η παιδικότητα (...) δεν το είχα καταλάβει τι σημαίνει παιδικότητα», μοιράζεται η Μ., συμπυκνώνοντας την εμπειρία πολλών συμμετεχουσών, για τις οποίες η παιδική ηλικία συνυφάνθηκε με την πρόωρη ανάληψη ευθυνών φροντίδας και οικιακής εργασίας. Όπως επισημαίνει η Federici (2012), η παιδική ηλικία συρρικνώνεται μπροστά στις απαιτήσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Οι αφηγήσεις των συμμετεχουσών δείχνουν ότι όσο εντονότερες ήταν οι συνθήκες φτώχειας και υλικής στέρησης, τόσο μικρότερη ήταν η ηλικία ανάληψης φροντιστικών ευθυνών και τόσο μεγαλύτερο το εύρος και η έντασή τους. Επομένως, η άνιση κατανομή της φροντίδας δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως πολιτισμική ή έμφυλη επιταγή. Διαμορφώνεται μέσα στον καθημερινό αγώνα για επιβίωση και στον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η κοινωνική αναπαραγωγή υπό συνθήκες φτώχειας, κοινωνικού αποκλεισμού

και υλικής αποστέρησης (Andrei et al., 2015· Global Forum on Communities Discriminated on Work and Descent, 2024).

3.2. Η πρόωγη ενηλικίωση και η ανάληψη της φροντίδας ως έμφυλη υποχρέωση

Οι αντιλήψεις για την παιδική ηλικία και την ενηλικίωση είναι κοινωνικά κατασκευασμένες. Σε πολλές κοινότητες Ρομά η μετάβαση στην ενηλικίωση πραγματοποιείται νωρίτερα από ό,τι στον πλειοψηφικό πληθυσμό και συνδέεται, ιδιαίτερα για τα κορίτσια, με τον γάμο, τη μητρότητα και την ανάληψη ευθυνών φροντίδας, με αποτέλεσμα οι ήδη διαμορφωμένοι έμφυλοι ρόλοι να εντείνονται και να παγιώνονται (Arellano et al., 2025· Afanasieva et al., 2020).

Έξι από τις επτά συμμετέχουσες είναι παντρεμένες. Οι περισσότερες παντρεύτηκαν με τα έθιμα της κοινότητας και αρκετές μέσω προξενιού, ενώ μόνο δύο αναφέρουν ότι ο γάμος τους βασίστηκε σε προσωπική επιλογή.

Οι ηλικίες των γάμων τους μπορεί να διαφοροποιούνται, καθώς η Χ. παντρεύτηκε στα δεκατρία, η Σ. στα δεκατέσσερα, η Μ. στα δεκαπέντε, η Κ. στα δεκαέξι και οι Λ. και Τ. στα δεκαεπτά. Κοινό τους σημείο, παρόλα αυτά, παραμένει η ανηλικότητά τους, «*όλα τα τσιγγάνια μικρά παντρεύουνε*» επιβεβαιώνει η Χ. Οι (καταναγκαστικοί) πρόωγοι γάμοι των Τσιγγάνων, και ιδιαίτερα των κοριτσιών, σχετίζονται άρρηκτα με την «τιμή» και τη διασφάλιση της παρθενίας. Οι Kelly et al. (2004), παρατηρούν πως η παρθενία πριν τον γάμο, όπως και η μονογαμία μετά από αυτόν, αποτελούν θεμελιώδεις αξιώσεις απέναντι στις γυναίκες. Η διαφύλαξη της τιμής της κόρης, ταυτίζεται με την παρθενία, και είναι κυρίως ευθύνη των μητέρων, συμπληρώνουν οι Afanasieva et al. (2020). «*Πάντα η μάνα μας μάς έλεγε να μην δίνετε δικαιώματα σε κανέναν, πουθενά*» ανακαλεί η Μ., και η Κ. εξηγεί: «*Αν με αρραβωνιάσουν κάπου, ή αν με παντρέψουν, εγώ να είμαι εντάξει, να έχω την παρθενιά μου κανονικά. Γιατί έχει δώσει χέρι ο πατέρας μου, ο αδερφός μου και μέσα από μένα θα πάρει αξία ο μπαμπάς μου και ο αδερφός μου.(...) (η τιμή) είναι πάρα πολύ σημαντική, για όλη την οικογένεια και για μένα, το πώς θα προχωρήσω εγώ, να φτιάξω μια οικογένεια και να με σεβαστεί ο άντρας μου. Είναι το πιο βασικό για μια γυναίκα, μέσα στην κοινότητά μας.*

Έτσι, το προξενιό αποτελεί τον τρόπο διαφύλαξης της τιμής ολόκληρης της οικογένειας. Οι Afanasieva et al. (2020) εξηγούν πως οι πατέρες αναλαμβάνουν συνήθως την πρωτοβουλία της διευθέτησης του γάμου των κορών τους, επιδιώκοντας να διασφαλίσουν την υπόληψη και την τιμή της οικογένειας τους αλλά και της κοινότητας. Πολλές φορές, τα κορίτσια πληροφορούνται τελευταίες τις αποφάσεις που αφορούν το μέλλον τους, με τη συγκατάθεσή τους να λειτουργεί περισσότερο, ως τυπική επικύρωση μιας ήδη ειλημμένης απόφασης παρά ως ουσιαστική έκφραση προσωπικής βούλησης. Η Μ. θυμάται να ρωτά τους γονείς της όταν της ανακοίνωσαν δύο προξενιά: *«Γιατί με παντρεύετε; Γιατί με δίνετε; Το ψωμί σας τρώω;»* και έκλαιγε για ένα μήνα μέχρι να τολμήσει να πει στην μητέρα της πως προτιμά το προξενιό που δεν επιθυμούσαν οι γονείς της, ενώ η Κ. μοιράζεται πως και την κόρη της την πάντρεψαν με προξενιό: *«Όχι επιλογή της (...) Από παππού, από γιαγιά, από μπαμπά. Εγώ ήμουν αρνητική σε όλο αυτό, αλλά δε, η γνώμη δεν ισχύει η δικιά μου»* και εξηγεί πως: *«Ας πούμε μπορεί να είναι ο δικός μου άντρα σε ένα καφενείο και να πέσει η συζήτηση για προξενιό για την κόρη μου και ο άντρας μου να έχει δώσει το χέρι του και εγώ να μην ξέρω τίποτα. Συμβαίνει αυτό, συνήθως. Ότι σου προξενεύουν την κόρη και εσύ μπορεί να το μάθεις και τελευταία...»* Αναδεικνύονται έτσι, εμφανώς, οι έμφυλες ιεραρχίες που διαμόρφωναν τις αποφάσεις για τον γάμο των συμμετεχουσών, αλλά και οι μορφές διαπραγμάτευσης που ανέπτυσαν οι γυναίκες μέσα στα όρια που τους επέτρεπε το εκάστοτε οικογενειακό πλαίσιο.

Στα πλαίσια του γάμου, σύνηθες είναι να προηγείται αρραβώνας, ο οποίος θεωρείται προπαρασκευαστική περίοδος. Συχνά, τα αρραβωνιασμένα κορίτσια διαμένουν στο σπίτι των πεθερικών τους, όπου κοινωνικοποιούνται, σύμφωνα με τις ανάγκες και τις προσδοκίες της νέας οικογένειας. Η περίοδος αυτή δεν σηματοδοτεί μόνο την προετοιμασία για τον γάμο, αλλά και τη μεταφορά της γυναικείας υποταγής, από μία πατριαρχική δομή σε μια άλλη (Fonseca, 1995).

Επομένως, ανήλικα κορίτσια (και αγόρια πολλές φορές) καλούνται να ζήσουν λιγότερο, ή περισσότερο αυτόνομα, αναλαμβάνοντας σε κάθε περίπτωση δυσανάλογες σχετικά με την ηλικία τους, ευθύνες. Η Μ. περιγράφει πως παντρεύτηκε δεκαπέντε χρονών και εξηγεί πως: *«Έτσι μας μεγαλώσανε, να πάμε έτοιμες να ανοίξουμε σπιτικό. Να κρατήσει ένα παιδάκι σπίτι (...) και να ζήσουν μόνα τους. Μόνα τους, τα δύο»*. Οι ευθύνες φροντίδας που ανέλαβαν στα πρώτα χρόνια του γάμου τους, δεν αφορούσαν μόνο τις οικιακές εργασίες αλλά πολύ περισσότερο την αποκλειστική φροντίδα βρεφών και ανήλικων ενόσω ήταν και οι ίδιες

παιδιά. Όταν ασθένησε το πρώτο της παιδί Μ., οι γιατροί έλεγαν: «το βρέφος, προσέχει το βρέφος!».

Η Σ. παντρεύτηκε δεκατεσσάρων χρονών. Έχει αποκτήσει οκτώ παιδιά και λέει πως «...στα δεκαπέντε είχα τη μεγάλη και κάθε χρόνο έκανα και παιδί». Η διαδρομή της Σ. φανερώνει ότι η αναπαραγωγική εργασία δεν διακόπτεται με τον γάμο, αλλά μετασχηματίζεται από τη φροντίδα των μικρότερων αδελφών στη φροντίδα των δικών της παιδιών, συγκροτώντας ένα συνεχές φροντίδας που την ακολουθεί μέχρι και σήμερα.

Οι επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης και το ασταθές εισόδημα χαρακτηρίζουν τις εμπειρίες των συμμετεχουσών ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια που δημιουργήθηκαν οι οικογένειές τους: «...με δύσκολα τα μεγάλωσα τα παιδιά(...) με παραγκούλες έμενα μέσα έκατσαμε εκεί δεν είχαμε σπίτι, δεν ήξεραμε με σπίτια τότες που μεγάλωσε η Ε. εφτά - οχτώ χρονών και μετά πήρα το σπίτι με νοίκισμα» περιγράφει η Λ. πως ζούσαν, ενώ προσθέτει πως για ένα διάστημα επαιτούσε τόσο η ίδια, όσο και ο σύζυγός της ώστε να βιοποριστούν. Η Τ. μένει με τον σύζυγό της και το βρέφος της σε παράπηγμα και εξηγεί πως για να νοικιάσει ένα σπίτι χρειάζεται: «...να οικονομίζω λίγο.. θέλεις νοίκισμα μεγάλα τώρα, να μεγάλωσε λίγο (η κόρη της) να πάω στα Γιάννενα, όχι αυτή να κάτσω εδώ. Τώρα λίγο που έκατσα τώρα εδώ, από τα οικονομικά...». Οι γυναίκες αυτές μοχθούν καθημερινά να φροντίσουν τις οικογένειές τους, με ελάχιστους πόρους και μέσα «...αποκαλύπτοντας συστηματικούς τρόπους που έκαναν τη ζωή εφικτή, εκεί όπου οι κρατικές πολιτικές, η τοπική διακυβέρνηση, οι φυλετικοποιημένες αγορές εργασίας και άλλοι κυρίαρχοι κοινωνικοί χώροι στερούσαν την ασφάλεια από τους Ρομά» (Eredics, 2025:6· Fonseca, 1995).

Η επισφάλεια επηρεάζει όχι μόνο την καθημερινότητα αλλά και την ίδια την αναπαραγωγική υγεία των γυναικών. Η Τ. μοιράστηκε μαζί μου πως η κύηση της ήταν δίδυμη και χρειάστηκε να τερματιστεί, ενώ βρισκόταν, ήδη, σε προχωρημένο στάδιο. Η εμπειρία αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί μονοσήμαντα στις συνθήκες διαβίωσης. Ωστόσο, η βιβλιογραφία δείχνει ότι οι Ρομά γυναίκες εκτίθενται συστηματικά σε δυσμενέστερες περιβαλλοντικές και υγειονομικές συνθήκες, οι οποίες αυξάνουν τους κινδύνους κατά την εγκυμοσύνη και μετά τον τοκετό, τόσο τις ίδιες, όσο και τα έμβρυα ή νεογνά (Global Forum on Communities Discriminated on Work and Descent, 2024).

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι εργασίες φροντίδας γίνονται ακόμη πιο δύσκολες, με τα λόγια της Ντίνας Βαΐου (2021:182), «...η οικιακή εργασία και φροντίδα είναι καθημερινή αγωνία

και μόχθος, σε περιόδους ευμάρειας, όπως και σε χρόνους και τόπους στέρησης και φτώχειας». Η καθημερινότητα κάποιων γυναικών εξαντλείται, κάτι κύριο λόγο, στην παροχή φροντίδας. Η Τ. είναι νέα μητέρα και ο χρόνος της αφιερώνεται κυρίως στην φροντίδα του παιδιού της *«Μόνο με αυτή (...) όλες τις δουλειές, όλες τις δουλειές. Αυτή δεν με αφήνει ούτε να πλυθώ»*. Η Ε. δεν εργάζεται σε αμειβόμενη απασχόληση, όπως και η Τ., αλλά, εκτός από τις δουλειές του σπιτιού, από τα δεκαπέντε της χρόνια, μέχρι και σήμερα, είναι η κύρια φροντίστρια της ΑμεΑ αδερφής της: *«Ετοιμάζω την αδερφή μου για το σχολείο. Εγώ την κάνω μπάνιο, εγώ την αλλάζω. Εγώ την δίνω. Εγώ τη ταΐζω (...) όταν ήμουν μικρή με βοηθούσε και η μάνα»*. Η ευθύνη της φροντίδας έχει μεταβιβαστεί διαγενεακά από την μητέρα της Ε. στην ίδια, καθιστώντας αυτονόητη την έμφυλη υποχρέωση στη φροντίδα.

Για άλλες πάλι, ο χρόνος τους μοιράζεται μεταξύ αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας. Για την Λ., η μέρα της ξεκινά με τις δουλειές του σπιτιού και τη φροντίδα των παιδιών της. Έπειτα θα βγει για δουλειά, θα επιστρέψει σπίτι για να συνεχίσει να φροντίζει και το βράδυ ξανά για δουλειά: *«Τραντάφυλλο; Τραντάφυλλο; Αυτή τη δουλειά κάνουμε κάθε μέρα. Κάθε μέρα, δεν με αφήνει ο Π. (σύζυγος της)»*, ενώ μεταφέρει έναν, μάλλον, συχνό διάλογό τους: *«Εγώ να δουλέψω κι εσύ κάθεσαι στο σπίτι; Εμένα δεν μου πονάνε τα πόδια; Ξέρεις, εγώ έχω πρόβλημα τα πόδια, του λέω εγώ. Κι εγώ μου πονάνε τα πόδια, θα δουλέψεις μαζί μου!»*. Η αφήγηση της Λ. αναδεικνύει την αδιάκοπη εναλλαγή ανάμεσα στην αμειβόμενη και τη μη αμειβόμενη εργασία. Η συμμετοχή της στην αμειβόμενη εργασία δεν παρουσιάζεται ως προσωπική επιλογή ή ως αποτέλεσμα ισότιμης διαπραγμάτευσης, αλλά ως απαίτηση που διατυπώνεται από τον σύζυγό της. Ωστόσο, η απαίτηση αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως έκφραση έμφυλης εξουσίας. Η οικογένεια της Λ. ζει σε συνθήκες έντονης οικονομικής επισφάλειας, έχει τρία παιδιά, εκ των οποίων το ένα ανάπηρο, και η κατοικία της εξασφαλίζεται μέσω στεγαστικού προγράμματος. Επομένως, η αμειβόμενη εργασία της κρίνεται αναγκαία για την οικονομική επιβίωση της οικογένειας. Η υλική αναγκαιότητα δεν αναιρεί τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας: αντίθετα, διαπλέκεται με αυτές, καθώς η ισότιμη συμβολή της Λ. στο οικογενειακό εισόδημα εμφανίζεται ως υποχρεωτική, χωρίς να συνεπάγεται αντίστοιχη αναδιανομή της μη αμειβόμενης εργασίας φροντίδας.

Παράλληλα, ο σύζυγος της αντιπαραβάλλει την δική του σωματική κούραση με αυτήν της Λ., καθιστώντας τη σωματική καταπόνηση αντικείμενο διαπραγμάτευσης μέσα στο

ζευγάρι. Στην Λ. δεν αναγνωρίζεται ότι η εργάσιμη ημέρα της ξεκινά πριν από την αμειβόμενη εργασία της και συνεχίζεται μετά από αυτήν, παρά τα προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζει. Η φροντίδα, δεν είναι μόνο χρονικά απαιτητική αλλά και σωματικά εξαντλητική, παραμένει αόρατη και δεν υπολογίζεται ως εργασία ισότιμη με την αμειβόμενη απασχόληση. Ο διάλογος τους δεν αφορά μόνο την κατανομή της εργασίας, αλλά και τη διαπραγματευτική αξία που αποδίδεται στα σώματα όσων φροντίζουν (Twigg et al., 2011). Το σωματικό κόστος της φροντίδας δεν έγκειται μόνο στη σωματική καταπόνηση που συνεπάγεται, αλλά και στο γεγονός ότι αυτή η καταπόνηση παραμένει αόρατη και δεν αναγνωρίζεται ως ισότιμη με την αμειβόμενη εργασία. Στην περίπτωση της Λ., η αορατότητα αυτή γίνεται εμφανής μέσα στην ίδια τη διαπραγμάτευση με τον σύζυγό της, όπου η κόπωση της φροντίδας δεν αποκτά το ίδιο κύρος με την κόπωση της αμειβόμενης εργασίας.

Ο χρόνος της Λ. είναι διαρκώς κατακερματισμένος. Όπως αναφέρει, δεν προλαβαίνει ούτε να φροντίσει τον εαυτό της, «...δεν έχω χρόνο να κάνω ένα λίγο μπάνιο...», ούτε να βοηθήσει τον γιο της στα μαθήματα, «...θέλει τη μαμά του να του βοηθήσει, μα δεν έχω χρόνο». Έτσι, η καθημερινότητά της αποτυπώνει ένα παράδοξο της αναπαραγωγικής εργασίας· ενώ οργανώνεται σχεδόν αποκλειστικά γύρω από τη φροντίδα, στερείται τον χρόνο ακόμη και για μορφές φροντίδας που η ίδια θεωρεί ουσιώδεις.

Η εμπειρία της αποτυπώνει τις αντιφάσεις του συνδυασμού αμειβόμενης και αναπαραγωγικής εργασίας, καθώς η κάλυψη των υλικών αναγκών πραγματοποιείται εις βάρος άλλων αναγκών (αυτό)φροντίδας. Όπως επισημαίνουν οι McDowell et al. (2005), οι συνθήκες αυτές δημιουργούν πρακτικά και ηθικά διλήμματα για τους γονείς. Στην περίπτωση της Λ., όμως, τα διλήμματα αυτά δεν αποτελούν ελεύθερες επιλογές, αλλά αναγκαστικές διαπραγματεύσεις υπό συνθήκες υλικής αποστέρησης, όπου η κάλυψη μιας ανάγκης συνεπάγεται αναπόφευκτα τη στέρηση μιας άλλης.

Αν στην περίπτωση της Λ. αναδεικνύεται η αδιάκοπη εναλλαγή μεταξύ αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας, η εμπειρία της Σ. φωτίζει τα δυσδιάκριτα όρια ανάμεσά τους. Η Σ. έχει έναν χρόνο που δεν εργάζεται πλέον ως καθαρίστρια, αλλά συνεχίζει να δουλεύει άτυπα στην επιχείρηση του συζύγου της. «...όλη την ώρα δεν κάθομαι, αλήθεια», αναφέρει, περιγράφοντας μια καθημερινότητα που μοιράζεται ανάμεσα στις εργασίες εντός και εκτός σπιτιού, τη φροντίδα του συζύγου, της μικρότερης κόρης της και των εγγονιών της. Η εργασία της εκτός οικίας δεν αμείβεται οικονομικά ούτε αναγνωρίζεται ως διακριτή μορφή

εργασίας. Αντίθετα, ενσωματώνεται στις οικογενειακές υποχρεώσεις και αντιμετωπίζεται ως αυτονόητη προέκταση του ρόλου της ως συζύγου και μητέρας (Ferrant et al., 2014· Delgadillo García et al., 2025). Έτσι, τα όρια ανάμεσα στην παραγωγική και την αναπαραγωγική εργασία καθίστανται δυσδιάκριτα, επιβεβαιώνοντας ότι η εργασία των γυναικών στις οικογενειακές επιχειρήσεις παραμένει συχνά άτυπη, αόρατη και υποτιμημένη, παρά τη συμβολή της στην καθημερινή αναπαραγωγή της οικογένειας και του εισοδήματός της (Federici, 2012).

Η Κ. μοιράζεται: *«Σχεδόν όλα τα βάρη εγώ τα είχα μέσα στο σπίτι»*, περιγράφοντας πως, παράλληλα με τη φροντίδα δύο μικρών παιδιών, του συζύγου και του νοικοκυριού, εργαζόταν ως εργάτρια γης: *«σκληρές δουλειές, πάρα πολλές σκληρές δουλειές (...) σχεδόν όλη την ημέρα, από το πρωί μέχρι το βράδυ και ξανά τα ίδια. Ένας ύπνος ήταν η ξεκούρασή μου»*. Αντίστοιχα, η Μ., η οποία εργάζεται εδώ και δεκαεπτά χρόνια ως καθαρίστρια στον Δήμο Ιωαννιτών, περιγράφει μια καθημερινότητα όπου η αμειβόμενη εργασία συνυπάρχει με τη φροντίδα των παιδιών, του νοικοκυριού και, πλέον, των εγγονιών της: *«Να έχεις τρία παιδιά, σπίτι, μικρά. Να δουλεύεις (...). Είναι λίγο δύσκολα (...) να έχεις εγγόνια, να μαγειρεύεις, δουλειές του σπιτιού»*, ενώ, γελώντας, σχολιάζει πως είναι *«...εγώ τη μισή μέρα η μαμά...»*, αναγνωρίζοντας ότι συνεχίζει να επιτελεί εκτεταμένα τη φροντίδα.

Οι εμπειρίες της Χ., παρότι επίσης εργάστηκε για χρόνια σε βαριές χειρωνακτικές εργασίες, αναδεικνύουν με μεγαλύτερη ένταση τον τρόπο με τον οποίο η αναπαραγωγική εργασία διαπλέκεται με την υλική αποστέρηση. Η φροντίδα των παιδιών παλιότερα και των εγγονιών της πλέον, επιτελείται παράλληλα με τη χειρωνακτική εργασία και τη διαβίωση σε έναν αυτοσχέδιο καταυλισμό με σκηνές. *«Από τις έξι το πρωί στο πόδι. Κουράστηκα πάρα πολύ. Μετά ήταν πουνάτε»*, λέει, δείχνοντας τα γόνατά της. Στα 63 της χρόνια, εξακολουθεί να ζει, να εργάζεται αμειβόμενα, και να φροντίζει, χωρίς να έχει πρόσβαση σε βασικά δικαιώματα όπως η στέγη, το πόσιμο νερό και ο ηλεκτρισμός, μεταξύ άλλων. Για την Χ., το διπλό βάρος αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας καθορίζεται από την υλική αποστέρηση και τη διαρκή διαχείριση της επιβίωσης.

Παρότι οι μορφές της αμειβόμενης εργασίας και οι υλικές συνθήκες ζωής διαφέρουν μεταξύ των συμμετεχουσών, οι αφηγήσεις τους συγκλίνουν στο ότι η καθημερινότητά τους οργανώνεται γύρω από διαδοχικές δραστηριότητες φροντίδας που καθιστούν δυνατή την κοινωνική αναπαραγωγή και τη συνέχιση της οικογενειακής και κοινοτικής ζωής (Βαΐου, 2013). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η είσοδός τους στην αγορά εργασίας δεν συνοδεύεται από

αντίστοιχη ανακατανομή της φροντίδας. Αντίθετα, η αμειβόμενη εργασία προστίθεται στις ήδη εκτεταμένες ευθύνες αναπαραγωγής, με αποτέλεσμα το βάρος της φροντίδας να παραμένει σχεδόν αποκλειστικά στις γυναίκες (Karamesini & Chatzivarnava, 2019· Karamesini & Simeonaki, 2019· Ferrant et al., 2014). Υπό αυτές τις συνθήκες, το σπίτι λειτουργεί για αυτές, λιγότερο ως χώρος ανάπαυσης, και περισσότερο ως χώρος συνεχούς εργασίας και κοινωνικής αναπαραγωγής (hooks, 2000).

Οι αφηγήσεις των συμμετεχουσών δείχνουν ότι η άνιση αυτή κατανομή της φροντίδας, δεν αφορά μόνο τη σχέση μεταξύ γυναικών και ανδρών, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο η ίδια η φροντίδα ανακατανέμεται μεταξύ των γυναικών. Οι ευθύνες κατανέμονται έμφυλα, ή δεν μοιράζονται σχεδόν καθόλου, «σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια διαπραγμάτευση και έναν καταμερισμό εργασίας μεταξύ γυναικών», όπως επισημαίνει η Βαϊου (2013:182). «*Αμα έχουμε πολλά, χαμός να είναι το σπίτι, θα τα μοιράζω με τη μάνα μου*», λέει η Ε., ενώ η Μ. αναφέρει: «*Είμαι εγώ. Παρόλο που είμαι κουρασμένη, που είμαι άρρωστη, που έχω χίλια δύο προβλήματα, θα τα κρατήσω (τα εγγόνια) για να περάσουν τα παιδιά μου καλά*». Η εμπειρία της επιβεβαιώνει την παρατήρηση της Paoletti (2010) ότι η φροντίδα συνδέεται συχνά με την ηθική αξία των γυναικών, ακόμη και όταν αυτή ασκείται εις βάρος της υγείας και της προσωπικής τους ευημερίας.

Οι άνδρες, συχνά, αποφεύγουν τη συμμετοχή σε οικιακές εργασίες που θεωρούνται «γυναικείες», καθώς αυτές δεν συμβαδίζουν με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τον ανδρικό ρόλο και την ανδρική ταυτότητα. Συνεπώς, ορισμένες μορφές φροντίδας και οικιακής εργασίας κρίνονται ασύμβατες με το πρότυπο του κυρίαρχου ανδρισμού σχολιάζουν οι Karamesini & Simeonaki (2019). Η ρόμικη οικογένεια δομείται κατά αντίστοιχο τρόπο. Οι γυναίκες έχουν ενσωματώσει σε τέτοιο βαθμό την «φυσικοποιημένη» τους ευθύνη στη φροντίδα ώστε να το υπερασπίζονται «*Ο γιος είναι άντρας. Θα του εξυπηρετίσω τον γιο μου. (...) Στο σπίτι δεν κάνουν οι άντρες, είναι γυναικεία*» λέει η Ε. «*Οι δουλειές του σπιτιού είναι σε μένα. Δεν υπάρχει περίπτωση ο άντρας να κάνει δουλειά στο σπίτι*» είπε κατηγορηματικά η Μ. και προσθέτει «*Θα πω εγώ του άντρα μου, πήγαινε πάρε μου στο σούπερ μάρκετ αυτό; Ποτέ. Δεν ξέρει. Δεν ξέρει ο άνθρωπος*» ενώ η Κ. λέει πως, «*Ας πούμε ένα σούπερ μάρκετ θα πάει ο άντρας. Θα πάει, θα αναγκαστεί, θα πάει. Αλλά το να κάνει μπάνιο τα παιδιά, να κάτσει να σκουπίσει όλα αυτά, πάρα πολύ σπάνιο*». Η Λ. μοιράζεται πως ο σύζυγός της «*σκουπίζει, καμιά φορά, μαγειρεύει*».

Οι αφηγήσεις τους δείχνουν ότι, ανεξάρτητα από τις υλικές συνθήκες μέσα στις οποίες παρέχεται η φροντίδα –είτε πρόκειται για συνθήκες ακραίας φτώχειας και επισφάλειας είτε για σχετικά ευνοϊκότερες συνθήκες– η ευθύνη για την παροχή της εξακολουθεί να νοείται ως κατεξοχήν γυναικεία. Εκείνο που μεταβάλλεται είναι οι όροι και η ένταση με τους οποίους αυτή επιτελείται. Η συμμετοχή των ανδρών εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως εξαίρεση και όχι ως αυτονόητη υποχρέωση.

Ωστόσο, παρά την ισχυρή παρουσία του έμφυλου καταμερισμού της φροντίδας και της οικιακής εργασίας, αναδεικνύονται και ορισμένες μικρές μετατοπίσεις στις νεότερες γενιές. Χαρακτηριστικά, μία συμμετέχουσα αναφέρει ότι οι γιοι της τη βοηθούν κάποιες φορές πλένοντας τα χαλιά, ακόμη και αν αυτό συνοδεύεται από πειράγματα ή αμηχανία: «...μπορεί να ντρεπεί να πάρει τη βούρτσα και να τρίψει τα χαλιά. Το κάνει. Θα το κάνουν τα παιδιά, τα αγόρια μου». Η συγκεκριμένη εμπειρία δεν αναιρεί την κυριαρχία του έμφυλου καταμερισμού της φροντίδας, υποδηλώνει όμως ότι οι ρόλοι αυτοί δεν είναι ούτε αμετάβλητοι, ούτε αδιαπραγμάτευτοι. Αντίθετα, ακόμη και μέσα σε ένα ισχυρά έμφυλο κανονιστικό πλαίσιο, διαμορφώνονται δυνατότητες επαναδιαπραγμάτευσης των ορίων ανάμεσα στη «γυναικεία» και την «ανδρική» εργασία.

3.3. Καθημερινές αντιστάσεις και επαναδιαπραγμάτευση των έμφυλων προσδοκιών

Οι συμμετέχουσες περιγράφουν μια καθημερινότητα που διαμορφώνεται από τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας και τις αυξημένες ευθύνες φροντίδας. Ωστόσο, οι αφηγήσεις τους δεν περιορίζονται σε εμπειρίες καταπίεσης. Αναδεικνύουν διαδικασίες επαναδιαπραγμάτευσης των έμφυλων ρόλων, οι οποίες, αν και αναπτύσσονται μέσα σε ένα ισχυρό κανονιστικό πλαίσιο –όπου η φυσικοποίηση της φροντίδας, οι υλικές αναγκαιότητες, η τιμή της οικογένειας, η παρθενία, το προξενίο και ο γάμος λειτουργούν ως μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου– δείχνουν ότι τα περιθώρια αμφισβήτησης και αντίστασης δεν απουσιάζουν, αλλά παραμένουν περιορισμένα και διαμορφώνονται μέσα από συνεχή διαπραγμάτευση.

Παρά τις πολλαπλές ευθύνες φροντίδας που εξακολουθούν να επωμίζονται, ορισμένες συμμετέχουσες, όπως η Μ. και η Σ., επέλεξαν στην ενήλικη ζωή τους να συνεχίσουν τη

σχολική τους φοίτηση παρακολουθώντας το Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας. Η Κ. μοιράζεται πως, μελλοντικά, θα το κάνει γιατί, *«ήθελα να συνεχίσω το σχολείο. Να τελειώσω το σχολείο και να γίνω δασκάλα. Η ζωή των Ρομά δεν με άφησε να κάνω πάρα πολλά πράγματα, δεν είχα τη δυνατότητα»*. Η επιστροφή στην εκπαίδευση φαίνεται να λειτούργησε για ορισμένες συμμετέχουσες, ως μια συμβολική, αλλά και ουσιαστική διεκδίκηση δικαιώματος στη μάθηση, σε μια πορεία που είχε διακοπεί πρόωρα εξαιτίας του γάμου, ή των οικογενειακών υποχρεώσεων (Velentza, 2020).

Αντίστοιχα, η Μ. αποκτά δίπλωμα οδήγησης αμφισβητώντας τις κυρίαρχες προσδοκίες της κοινότητας, ενώ η Ε. εκφράζει την επιθυμία να μάθει αγγλικά. Οι δυνατότητες αυτές, ωστόσο, δεν εκφράζονται με τον ίδιο τρόπο για όλες τις συμμετέχουσες. Κάποιες διαθέτουν μεγαλύτερα περιθώρια διαπραγμάτευσης, συγκριτικά με κάποιες άλλες, όπως η Τ. για παράδειγμα, που βιώνει μαζί με την οικογένειά της συνθήκες εντονότερης οικονομικής επισφάλειας, εμφανίζοντας σαφώς πιο περιορισμένες δυνατότητες διαπραγμάτευσης.

Παράλληλα, αρκετές γυναίκες, ιδιαίτερα όσες εργάζονται και εκτός σπιτιού, φαίνεται να αμφισβητούν την αντίληψη ότι η ζωή τους πρέπει να εξαντλείται αποκλειστικά στη φροντίδα των άλλων. Η Σ. θα αρνηθεί να κάνει δουλειές: *«Αν αποφασίσω να μην το κάνω, δεν θα το κάνω»* και θα βρει χρόνο για να βγει με τις κόρες, τις νύφες και τις φίλες της. Στη δυνατότητα αυτή φαίνεται να συμβάλλει και η συμμετοχή του συζύγου της στις οικιακές εργασίες: *«Θα με βοηθήσει στο σκούπισμα, θα βάλει πλυντήριο, θα πλύνει τα πιάτα. Άμα έχω άλλη δουλειά, εγώ θα απλώσει τα ρούχα από το πλυντήριο»*. Το μοίρασμά της, φανερώνει μια μερική αναδιαμόρφωση των έμφυλων ρόλων και του καταμερισμού της φροντίδας, καθώς η διεκδίκηση προσωπικού χρόνου συνοδεύεται από μια περιορισμένη, αλλά υπαρκτή, ανακατανομή των οικιακών ευθυνών.

Αντίθετα, η Λ., μοιράζεται: *«Όταν είμαι κουρασμένη, δεν τα πλύνω ρούχα σήμερα. Δεν μπορώ. Ούτε πάω δουλέψω. (...) Τον φωνάζω και κάθομαι. Αυτό νευριάζει»*. Η αντίστασή της δεν εκφράζεται μέσα από μια συναινετική αναδιαπραγμάτευση της φροντίδας, αλλά μέσα από την προσπάθεια διεκδίκησης προσωπικού χρόνου και ορίων απέναντι στις διαρκείς απαιτήσεις της καθημερινότητας, παίρνοντας τη μορφή σύγκρουσης ανάμεσα στο ζευγάρι.

Οι δυνατότητες επαναδιαπραγμάτευσης της ξεκούρασης και της αυτοφροντίδας δεν είναι ίδιες για όλες τις γυναίκες. Η μεγαλύτερη συμμετοχή του συζύγου της Σ. στις οικιακές

εργασίες και το γεγονός ότι τα παιδιά της είναι πλέον ενήλικα διευρύνουν τα περιθώρια διεκδίκησης προσωπικού χρόνου, ενώ στην περίπτωση της Λ., η επισφάλεια, η αμειβόμενη εργασία, η φροντίδα και οι οικιακές εργασίες διαμορφώνουν μια καθημερινότητα που για να μετατοπιστεί το βάρος της, χρειάζεται την συζυγική σύγκρουση.

Η Μ. αφηγείται πως από τότε που αρρώστησε, *Τα έχω αφήσει λίγο. δίνω προτεραιότητα λίγο και στον εαυτό μου που δεν έδινα ποτέ. Η προτεραιότητά μου ήταν τα παιδιά, ο άντρας μου και το σπίτι. Εγώ ήμουν πάντα πίσω από όλα αυτά. (...) Κάπου αρχίζει ο άνθρωπος και πέφτει. Καταρρέει. Εγώ αρχίζω και καταρρέω.* Η, έστω και ετεροχρονισμένη, αναγνώριση της ανάγκης για ξεκούραση και αυτοφροντίδα φανερώνει έναν αναστοχασμό πάνω στις έμφυλες προσδοκίες και συνιστά μια μικρή αλλά ουσιαστική πράξη επαναδιαπραγμάτευσης του γυναικείου ρόλου εντός της ρόμικης οικογένειας.

Η ανάγκη και η επιθυμία για προσωπικό χρόνο και στιγμές ξεκούρασης εμφανίζεται συχνά στις αφηγήσεις τους, χωρίς αυτό να είναι πάντα αποδεκτό από την ρόμικη οικογένεια· η Μ. θυμάται την μητέρα της να λέει σχετικά με ένα ταξίδι που σκόπευε να κάνει *«...και που θα πας εσύ κοπέλα μου; Είναι ντροπή!»*. Η αυτοφροντίδα αναδεικνύεται, έτσι, ως μια συχνά παραγνωρισμένη μορφή αντίστασης, γιατί αμφισβητεί την ηθική υποχρέωση της διαρκούς διαθεσιμότητας των γυναικών (Raghuram, 2019).

Η επιθυμία για περισσότερη ελευθερία, προσωπικό χρόνο και αυτοδιάθεση εκφράζεται ακόμη και μέσα από την αμφισβήτηση του ίδιου του γάμου, *«με τίποτα, όχι, όχι»* (Κ.), *...αν με ρωτούσες αν θα παντρευόμουν θα σου έλεγα όχι. (...) Δεν το έχω μετανιώσει. Αλλά, θα ήθελα να ήμουν ελεύθερη. Να μην είχα όλες αυτές τις υποχρεώσεις, όλα αυτά τα προβλήματα και όλη αυτή την ταλαιπωρία που έχω περάσει από τα παιδικά μου χρόνια* (Μ.), ενώ η Χ. μοιράζεται πως θα παντρευόταν, αλλά σε μεγαλύτερη ηλικία.

Ωστόσο, οι επιθυμίες αυτές δεν μεταφράζονται πάντοτε σε αντίστοιχες δυνατότητες. Για ορισμένες γυναίκες παραμένουν κυρίως στο επίπεδο του αναστοχασμού, ενώ για άλλες συνοδεύονται από συγκεκριμένες πρακτικές αλλαγές στην καθημερινότητά τους. Οι διαφοροποιημένες εμπειρίες τους δείχνουν ότι η επαναδιαπραγμάτευση των έμφυλων προσδοκιών δεν διαμορφώνονται μόνο από την προσωπική βούληση και τη θέση της κάθε γυναίκας μέσα στην οικογένεια, αλλά και από τους διαθέσιμους υλικούς και κοινωνικούς πόρους.

Σημαντικό ρόλο, στη διαδικασία αυτή, διαδραματίζουν οι σχέσεις αλληλεγγύης, μεταξύ των γυναικών. Η αλληλεγγύη και τα άτυπα δίκτυα φροντίδας αποτελούν βασικές στρατηγικές επιβίωσης για πολλές Ρομά κοινότητες, ιδιαίτερα σε συνθήκες φτώχειας, επισφάλειας και κοινωνικού αποκλεισμού, καλύπτοντας ανάγκες φροντίδας και καθημερινής αναπαραγωγής της ζωής, εκεί όπου οι επίσημοι θεσμοί και οι κοινωνικές πολιτικές αποδεικνύονται ανεπαρκείς (Eredics, 2025).

Οι εμπειρίες των συμμετεχουσών δείχνουν, ωστόσο, ότι η σημασία αυτών των δικτύων διαφοροποιείται ανάλογα με τις ανάγκες και τις συνθήκες ζωής κάθε γυναίκας. Η Κ. περιγράφει την αλληλεγγύη ως συλλογικό μηχανισμό επιβίωσης της κοινότητας, *«Κοίτα, αν δεν υπήρχε και αυτή η αλληλεγγύη, ανάμεσα στα Ρομά θα ήμασταν εντελώς χαμένοι»*, ενώ εξηγεί ότι μητέρες, αδελφές, γιαγιάδες και πεθερές συμμετέχουν διαρκώς στη φροντίδα των παιδιών και στις καθημερινές υποχρεώσεις: *«Έχουμε αλληλεγγύη εμείς οι γυναίκες, οι τσιγγάνες μεταξύ μας. Θα έρθει η αδερφή μας, θα έρθει η πεθερά, θα έρθει η μαμά μας να μας βοηθήσει»*. Για τη Σ., αντίθετα, η αλληλεγγύη αποκτά περισσότερο αμοιβαίο χαρακτήρα και εκτείνεται πέρα από τους συγγενικούς δεσμούς, *«Οι κουμπάρες μου, οι φίλες μου. Θα με βοηθήσουν. Θα είναι εδώ»*, αλλά υπογραμμίζει ότι η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη, *«Έχω βοηθήσει και έχω βοηθηθεί από τις φιλινάδες μου (...) Είναι ωραίο να έχεις μία φίλη»*. Η περίπτωση της Τ. αναδεικνύει ακόμη πιο έντονα την υλική αναγκαιότητα αυτών των δικτύων. Η βοήθεια που λαμβάνει αφορά την κάλυψη άμεσων αναγκών φροντίδας, όταν η ίδια αδυνατεί να ανταποκριθεί στις πολλαπλές ευθύνες, *«Α, όχι, με φροντίζουν...»*, λέει χαμογελώντας, *«ένα να σκουπίζει, ένα να πλύνει τα πιάτα, όταν δεν μπορώ, δεν με αφήνει το μωρό»*. Σε αντίθεση με τη Σ., για την οποία η αλληλεγγύη λειτουργεί και ως σχέση συντροφικότητας, στην περίπτωση της Τ. αποτελεί κυρίως αναγκαία προϋπόθεση για την κάλυψη της καθημερινής αναπαραγωγής της ζωής κάτω από δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης.

Ωστόσο, οι πιο έντονες μορφές έμφυλης διαπραγμάτευσης αναδεικνύονται μέσα από τις προσδοκίες και τον τρόπο που μεγαλώνουν οι γυναίκες τα παιδιά τους (Raghuram, 2019). Πολλές από τις συμμετέχουσες περιγράφουν ότι επιθυμούν για τις κόρες τους μια διαφορετική πορεία από εκείνη που βίωσαν οι ίδιες. Η Κ. περιγράφει μια αυξανόμενη τάση αμφισβήτησης των παραδοσιακών προσδοκιών για τα κορίτσια Ρομά, δίνοντας έμφαση στο δικαίωμά τους να ζήσουν την παιδικότητα και την εφηβεία τους πριν αναλάβουν τις ευθύνες της ενήλικης ζωής: *Ζητάνε το καλύτερο για τα παιδιά τους. (...) σηκώνουμε κεφάλι και εμείς*

οι γυναίκες των Ρομά και λέμε όχι, το δικό μου κορίτσι δεν θα παντρευτεί ας πούμε δεκαπέντε – δεκαέξι, θέλω να πάει στο σχολείο, να σπουδάσει, να νιώσει την παιδικότητά της, να ζήσει την εφηβεία της. Υπάρχουν πάρα πολλές γυναίκες από εμάς.

Αντίστοιχα, με γνώμονα την προσωπική της εμπειρία, η Μ. αμφισβητεί έμμεσα την κανονικοποίηση της γυναικείας αυτοθυσίας και εκφράζει την επιθυμία η κόρη της να έχει μια ζωή με περισσότερη ελευθερία και λιγότερα βάρη: *«Της λέω, ζήσε! Ζήσε! Δες μπροστά! Μην γίνεσαι σαν εμένα! Δεν θέλω να ταλαιπωρηθείς, δεν θέλω να αρρωστήσεις. Έχω δύο αυτοάνοσα από κάποιο λόγο ήρθαν. Το σώμα κουράστηκε, το σώμα ταλαιπωρήθηκε, παιδεύτηκε για να βγάλει δύο αυτοάνοσα»*. Η αφήγησή της δείχνει ότι τα βάρη της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας, δεν αφήνουν μόνο κοινωνικά, αλλά και σωματικά αποτυπώματα, καθώς η ίδια αποδίδει στα αυτοάνοσα το συσσωρευμένο κόστος αυτής της ζωής. Όπως επισημαίνουν οι Twigg et al. (2011), η φροντίδα δεν επιτελείται μόνο πάνω στα σώματα των άλλων, αλλά εγγράφεται και στο σώμα εκείνης που την παρέχει, του οποίου η φθορά παραμένει συχνά αόρατη και κοινωνικά υποτιμημένη. Στην περίπτωση της Μ., η φθορά αυτή αναδεικνύεται ως συνέπεια μιας μορφής εργασίας που δεν συγκροτεί ελεύθερη επιλογή. Σύμφωνα με την Federici (2012), η φροντίδα, η οικιακή εργασία και η καθημερινή αναπαραγωγή της ζωής αποτελούν ένα ιστορικά έμφυλο πεδίο εργασίας, επιβεβλημένο κυρίως στις γυναίκες, στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Η Μ. αποδίδει στα αυτοάνοσα νοσήματά της το συσσωρευμένο κόστος αυτής της επιβεβλημένης εργασίας και, την οδηγεί σε μια προσπάθεια διακοπής της διαγενεακής αναπαραγωγής του, μέσα από την επιθυμία της η κόρη της *«να μη γίνει σαν εκείνη»*.

Η θέληση να ζήσουν οι κόρες τους καλύτερα από τις ίδιες γίνεται αντιληπτή από τη στάση που κρατούν σχετικά με τις ευθύνες φροντίδας. Ενώ οι ίδιες από πολύ νεαρή ηλικία είχαν αναλάβει σχεδόν όλα τα βάρη της φροντίδας, για τις κόρες τους επιλέγουν να σταθούν διαφορετικά: *«Δεν είχαν την ίδια ευθύνη, στα παιδιά μου δεν το έκανα αυτό (...) ήξερα τι είχα περάσει, αγχωνόμουν μέχρι να έρθει η μαμά και δεν ήθελα να το περάσω και στα κορίτσια μου. Μόνο με τη μαγειρική, και όχι σε τέτοιο βαθμό που ήμασταν εμείς τότε τα κορίτσια, δηλαδή δεν τους έβαζα ευθύνη (Σ.). «Δεν μου αρέσει δηλαδή να έχω ένα παιδάκι έντεκα – δώδεκα και να του πω κάνε αυτό, κάνε εκείνο, δεν θέλω να χάσει την παιδικότητά του»* μοιράζεται η Κ. Αντίστοιχα, η Μ. αναφέρει, *«Και στην κόρη μου της έχω μάθει να μαγειρεύει (...) Αλλά ποτέ δεν έχασε την παιδικότητά της»*, ενώ η Ε. σημειώνει: *«Θα τη μάθω να μαγειρέψει. Θα τη μάθω να σκουπίζει, να καθαρίζει. Αλλά όχι και όλα να κουράζεται»*.

Αναστοχαζόμενη τη δική της εμπειρία, η Κ. περιγράφει, «Δεν είσαι το παιδί που πρέπει να είσαι στα 16 (...) Παίρνεις έναν ρόλο μιας γυναίκας που είναι 30 χρονών και είμαι αποκλειστικά σε ένα σπίτι και πρέπει να κάνω δουλειές και είναι αυτός ο ρόλος για μας».

Στις αφηγήσεις των συμμετεχουσών διακρίνεται η συνύπαρξη της παράδοσης με τη νεωτερικότητα. Οι γυναίκες μετατοπίζονται ως προς τις αντιλήψεις και τις πρακτικές τους, καθώς η πρόωγη ανάθεση ευθυνών φροντίδας που χαρακτήρισε τις δικές τους εμπειρίες δεν αποτελεί πλέον επιθυμητό πρότυπο για τις επόμενες γενιές. Ωστόσο, η μετατόπιση αυτή δεν συνεπάγεται πλήρη αμφισβήτηση των έμφυλων ρόλων. Οι κόρες εξακολουθούν να εκπαιδεύονται στις οικιακές εργασίες και στη φροντίδα, αλλά σε μεταγενέστερο στάδιο της ζωής τους και με ηπιότερους όρους. Πρόκειται, επομένως, για μια επαναδιαπραγμάτευση του εύρους, της έντασης και του χρόνου ανάληψης των έμφυλων προσδοκιών, χωρίς να αμφισβητείται απαραίτητα το ίδιο το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές συγκροτούνται.

Η μετατόπιση αυτή προσθέτει μια διάσταση που αναδεικνύεται λιγότερο έντονα στη σχετική βιβλιογραφία. Αν και η πρόωγη ανάληψη της φροντίδας περιγράφεται κυρίως ως διαδικασία έμφυλης κοινωνικοποίησης, οι συμμετέχουσες τη βιώνουν πρωτίστως ως απώλεια της ίδιας της παιδικής ηλικίας. Η φροντίδα δεν σηματοδοτεί μόνο την εκμάθηση ενός κοινωνικά αναμενόμενου έμφυλου ρόλου, αλλά και την πρόωγη μετάβαση στην ενήλικη ζωή, όπου το παιχνίδι, η εκπαίδευση, τα όνειρα και οι προσωπικές επιθυμίες υποχωρούν μπροστά στις απαιτήσεις της αναπαραγωγικής εργασίας. Οι αφηγήσεις τους δείχνουν, συνεπώς, ότι η έμφυλη κοινωνικοποίηση δεν οδηγεί μηχανικά στην αναπαραγωγή των ίδιων προτύπων.

3.3.1. Η επαναδιαπραγμάτευση στο γάμο

Ο γάμος αποτελεί ένα από τα πεδία όπου οι συμμετέχουσες περιγράφουν πιο έντονα τις αλλαγές που συντελούνται τα τελευταία χρόνια. Μέσα από τις αφηγήσεις τους αναδεικνύονται μεταβαλλόμενες αντιλήψεις σχετικά με την κατάλληλη ηλικία γάμου, το προξενιό, την επιλογή συντρόφου και την παρθενία, οι οποίες αποτυπώνουν ευρύτερες διαδικασίες έμφυλης διαπραγμάτευσης και, σε ορισμένες περιπτώσεις, καθημερινής αντίστασης απέναντι στις πατριαρχικές προσδοκίες.

Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές δεν εμφανίζονται με την ίδια ένταση σε όλες τις γυναίκες. Οι αφηγήσεις τους δείχνουν ότι οι δυνατότητες επαναδιαπραγμάτευσης συνδέονται στενά με

τις υλικές συνθήκες ζωής, τις ευθύνες φροντίδας και τα περιθώρια αυτονομίας που διαθέτουν στην καθημερινότητά τους

Οι γυναίκες δεν απορρίπτουν τον γάμο, ως κοινωνικό θεσμό, αλλά επαναπροσδιορίζουν τους όρους υπό τους οποίους αυτός πραγματοποιείται. Προκρίνουν την ενηλικίωση ως «απαράβατο» ηλικιακό όριο, *«Θα αλλάζουνε, κοιτάνε τώρα, όχι δεκαπέντε χρονών που παντρεύουνε, δεκατρία, πάνω δεκαοκτώ – δεκαεννιά»* (Χ.). Δίνουν επίσης μεγαλύτερη έμφαση στην συναίνεση και την προσωπική επιλογή. Η Μ. υπογραμμίζει ότι η κόρη της επέλεξε μόνη της τον σύντροφό της, χωρίς προξενιά, ενώ η Κ. εκφράζει την επιθυμία τα κορίτσια *«να ανοίξουνε τα φτερά τους, να σηκώσουν ανάστημα»* και να μπορούν να πουν ότι *«δεν θέλω να παντρευτώ από δεκαπέντε, από δεκατρία»*. Στην ίδια αφήγηση μεταφέρει και τα λόγια του γιου της ότι *«η γυναίκα μου θα έχει ίσια δικαιώματα»*, δείχνοντας ότι οι μετατοπίσεις στις έμφυλες αντιλήψεις αφορούν, σε ορισμένες περιπτώσεις, και νεότερους άνδρες.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές δείχνουν ότι η επαναδιαπραγμάτευση του γάμου δεν αποτελεί αποκλειστικά ζήτημα προσωπικής στάσης. Αντίθετα, διευρύνεται όσο μειώνεται η πίεση της καθημερινής επιβίωσης. Οι γυναίκες που εξακολουθούν να ζουν σε συνθήκες οικονομικής και στεγαστικής επισφάλειας, και έχουν αυξημένες ευθύνες φροντίδας, μετατοπίζονται κυρίως ως προς την ηλικία του γάμου και τη σημασία της συναίνεσης, ενώ όσες διαθέτουν μεγαλύτερη υλική σταθερότητα διατυπώνουν ευρύτερες αμφισβητήσεις, που αφορούν την προσωπική επιλογή συντρόφου, την ισότητα μέσα στον γάμο και τη δυνατότητα των κοριτσιών να καθυστερήσουν ή ακόμη και να αρνηθούν τον γάμο.

Οι στάσεις αυτές αναδεικνύουν μια ενεργή αμφισβήτηση του προκαθορισμένου κοινωνικού συμβολαίου του φύλου (Καμπούρη, 2022), η οποία δεν εκφράζεται απαραίτητα με φεμινιστικούς όρους ούτε ταυτίζεται με κυρίαρχες δυτικές αντιλήψεις περί έμφυλης ισότητας. Αντίθετα, όπως επισημαίνουν οι Kóczé et al. (2019), οι διαδικασίες χειραφέτησης των Ρομά γυναικών συγκροτούνται μέσα από την καθημερινή επαναδιαπραγμάτευση των πολιτισμικών παραδόσεων και των σχέσεων εξουσίας στις κοινότητές τους και παράλληλα προλειαίνουν το έδαφος για ευρύτερες διεκδικήσεις έμφυλης ισότητας. Οι μετατοπίσεις αυτές αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι ίδιες οι Ρομά γυναίκες, μέσω του καθοριστικού τους ρόλου στην έμφυλη κοινωνικοποίηση των παιδιών, μπορούν να λειτουργήσουν ως φορείς ευρύτερων κοινωνικών μετασχηματισμών (Aiello–Cabrera, 2024· Λυδάκη, 1997).

3.3.2. Η μόρφωση ως διαδρομή προς την αυτονομία

Σε αντίθεση με τις δικές τους εμπειρίες πρόωρης σχολικής εγκατάλειψης, όλες σχεδόν οι συμμετέχουσες αντιμετωπίζουν τη μόρφωση ως βασική προϋπόθεση για ένα διαφορετικό μέλλον των παιδιών τους, και ιδιαίτερα των κοριτσιών. Οι Strataki και Petrogiannis (2020), παρατηρούν ότι τις τελευταίες δύο δεκαετίες οι Ρομά μητέρες αποδίδουν ολοένα και μεγαλύτερη αξία στη μόρφωση των παιδιών τους, ακόμη και όταν οι ίδιες δεν είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση νοείται ως μέσο για μια καλύτερη ζωή, μεγαλύτερη αυτονομία των κοριτσιών και άμβλυνση του κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν οι Ρομά κοινότητες.

Ωστόσο, οι αφηγήσεις των συμμετεχουσών δείχνουν ότι, παρότι η επιθυμία αυτή είναι σχεδόν κοινή, οι δυνατότητες υλοποίησής της δεν είναι ίδιες. Οι γυναίκες που εξακολουθούν να ζουν σε συνθήκες αποστέρησης με παράλληλες αυξημένες ευθύνες φροντίδας, εκφράζουν κυρίως την προσδοκία τα παιδιά τους «να μορφωθούν» και να αποκτήσουν περισσότερες επιλογές από τις ίδιες. *«Ω θα την πηγαίνω σε σχολείο. Όχι όπως εγώ, όχι, όχι (...) να τη βάλω σε σχολείο μετά ό,τι θέλει αυτή δουλειά να κάνει»*, λέει η Τ.

Αντίθετα, όσες έχουν εξασφαλίσει σχετικά σταθερότερες συνθήκες διαβίωσης, και έχουν παρατείνει τη δική τους εκπαιδευτική διαδρομή, φαίνεται να μπορούν να στηρίζουν πιο ενεργά αυτή την επιθυμία. Η Ε., αναφερόμενη στη μελλοντική της κόρη, λέει πως *«Θα την προσέχω να πάει να κάνει το σχολείο της. Μέχρι στο τέλος να σπουδάζει»*, ενώ η περίπτωση της Μ. αναδεικνύει ακόμη πιο καθαρά τον μετασχηματιστικό ρόλο της εκπαίδευσης. *«Εμένα τα παιδιά μου είδαν ότι πήγα εγώ γυμνάσιο τριάντα χρονών... Εννοείται ότι η μικρή πήρε παράδειγμα από μένα να πάει να τελειώσει το σχολείο της. Όλες οι φίλες της, από τη φυλή μας, σταμάτησαν στο Γυμνάσιο. Μόνο η κόρη μου εμένα πήγε Λύκειο»*. Η σύγκριση με τις συνομήλικες της κόρης της, δείχνει ότι η παραμονή των κοριτσιών στην εκπαίδευση δεν αποτελεί ακόμη τον κανόνα, αλλά εξακολουθεί να εξαρτάται από τους διαθέσιμους πόρους και τις δυνατότητες κάθε οικογένειας.

Η εκπαιδευτική διαδρομή αποκτά, έτσι, ένα νόημα που υπερβαίνει την απόκτηση γνώσεων. Η Μ. παροτρύνει την κόρη της, *«Θα πάρεις τη ζωή στα χέρια σου. Να μην εξαρτιέσαι από τον σύζυγο ή από τα πεθερικά. Ούτε από τα παιδιά σου. Θα στέκεσαι στα πόδια σου από μόνη σου. Θα τελειώσεις το σχολείο σου. Και ό,τι μπορείς θα κάνεις στη ζωή σου. Αλλά καταρχάς πάνω απ' όλα πρέπει να έχεις το χαρτί σου»*. Η εκπαίδευση αναδεικνύεται εδώ ως μέσο οικονομικής ανεξαρτησίας και περιορισμού της εξάρτησης από τον γάμο, μετατοπίζοντας

τις προσδοκίες που παραδοσιακά συνόδευαν τη γυναικεία ενηλικίωση (Arellano et al., 2025· Fragoulis et al., 2025· Hamilton, 2018).

Παράλληλα, οι αφηγήσεις υπενθυμίζουν ότι οι εκπαιδευτικές διαδρομές δεν καθορίζονται μόνο από τις ατομικές επιθυμίες ή τις οικογενειακές στάσεις, αλλά κυρίως από τις υλικές συνθήκες ζωής. Όπως επισημαίνει το *Global Forum on Communities Discriminated on Work and Descent* (2024), η περιορισμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση, σε συνδυασμό με την έλλειψη θεσμικής υποστήριξης, συμβάλλει στη διαγενεακή αναπαραγωγή της φτώχειας και στη διατήρηση συνθηκών ακραίας υλικής στέρησης. Επομένως, η εκπαίδευση δεν συνιστά μόνο ατομική φιλοδοξία, αλλά στρατηγική διεύρυνσης των πραγματικών δυνατοτήτων ζωής και διαρραγής του κύκλου της διαγενεακής φτώχειας.

3.3.3. Η οικονομική ανεξαρτησία ως όρος αυτονομίας και έμφυλης ισότητας

Η οικονομική ανεξαρτησία των κοριτσιών αποτελεί εξίσου σημαντική επιδίωξη για τις συμμετέχουσες. Ωστόσο, οι αφηγήσεις τους δείχνουν ότι η σημασία που αποδίδουν στην εργασία και οι δυνατότητες να τη φανταστούν ως μέσο χειραφέτησης διαφοροποιούνται ανάλογα με τις υλικές συνθήκες ζωής και τον βαθμό αυτονομίας που έχουν ήδη κατακτήσει οι ίδιες.

Οι γυναίκες που εξακολουθούν να ζουν σε συνθήκες μεγαλύτερης επισφάλειας, και να φέρουν αυξημένες ευθύνες φροντίδας, συνδέουν κυρίως την εργασία με την οικονομική επιβίωση. Η Ε., για παράδειγμα, εύχεται η μελλοντική της κόρη «να μπορέσει να έχει ένα μαγαζί δικό της ή να γνωρίζει μια τέχνη», ενώ η Τ. συνδέει τη μόρφωση με την εύρεση οποιασδήποτε εργασίας.

Αντίθετα, στις αφηγήσεις των γυναικών που έχουν καταφέρει να εξασφαλίσουν συγκριτικά σταθερότερες συνθήκες διαβίωσης και μεγαλύτερη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, η οικονομική ανεξαρτησία αποκτά ευρύτερο περιεχόμενο. Η Μ., αναφερόμενη στην κόρη της, λέει ότι «την έχω ελεύθερη (...) θέλει να γίνει αισθητικός», ενώ η Σ. φαντάζεται για τις κόρες και τις εγγονές της ένα μέλλον όπου «Θα είναι ανεξάρτητες. Θα μπορούν να κουμαντάρουν τον εαυτό τους (...) Να μην περιμένουν από τον σύζυγο μέχρι να πληρωθεί (...) και γι' αυτό το κομμάτι χαίρομαι περισσότερο για τα κορίτσια». Για τις γυναίκες αυτές, η εργασία αποτελεί προϋπόθεση προσωπικής ελευθερίας, δυνατότητας λήψης αποφάσεων και επαναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων εξάρτησης μέσα στον γάμο.

Η διαφοροποίηση αυτή δείχνει ότι όσο διευρύνονται οι υλικές δυνατότητες των γυναικών, τόσο η εργασία μετατρέπεται από μέσο επιβίωσης σε μέσο προσωπικής αυτονομίας και διεκδίκησης μεγαλύτερης έμφυλης ισότητας, επιτρέποντας στις επόμενες γενιές να αμφισβητήσουν τους περιορισμούς που αντιμετώπισαν οι προηγούμενες. *«Η νέα γενιά το πάει καλύτερα. Θα αλλάξει τον κόσμο των Ρομά επιτέλους»*, λέει χαρακτηριστικά η Κ.

Οι θέσεις τους αυτές αποκτούν βαρύνουσα σημασία, καθώς παραδοσιακά, σε αντίθεση με τους άντρες, οι γυναίκες δεν προορίζονται να συμμετέχουν ισότιμα στην αμειβόμενη εργασία ούτε να αποκτούν οικονομική ανεξαρτησία, γεγονός που αντανακλάται και στα ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά απασχόλησής τους (Aiello-Cabrera et al., 2024· Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης & Καταπολέμησης της Φτώχειας, 2022).

Οι γυναίκες επαναπροσδιορίζουν σταδιακά το περιεχόμενο του γυναικείου ρόλου, χωρίς να απορρίπτουν τις αξίες της κοινότητάς τους. Η διεκδίκηση για περισσότερη εκπαίδευση, εργασία και αυτονομία για τις κόρες τους συνυπάρχει με τη σημασία που εξακολουθούν να αποδίδουν στους οικογενειακούς δεσμούς και στις πολιτισμικές επιταγές. Υπό αυτή την έννοια, οι αλλαγές που προωθούν δεν συνιστούν ρήξη με την πολιτισμική τους ταυτότητα, αλλά μια προσπάθεια επανανοηματοδότησής της μέσα από νέες δυνατότητες για τις γυναίκες (Aiello et al., 2022).

Συνολικά, οι αφηγήσεις των συμμετεχουσών δείχνουν ότι οι μετασχηματισμοί των έμφυλων σχέσεων δεν προκύπτουν αποκλειστικά μέσα από θεσμικές ή συλλογικές διεκδικήσεις, αλλά συγκροτούνται και μέσα από τις καθημερινές πρακτικές, επιλογές και διαπραγματεύσεις γύρω από τη φροντίδα, την εκπαίδευση, την εργασία και τον γάμο.

Οι διεκδικήσεις αυτές εκκινούν από μια διαφορετική αφετηρία σε σχέση με εκείνη που συχνά προϋποθέτουν οι κυρίαρχες δυτικές αφηγήσεις περί έμφυλης ισότητας. Οι συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, ο αντιτισιγγανισμός, η περιορισμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση και την αγορά εργασίας, καθώς και η συχνά περιορισμένη αλληλεπίδραση με μη Ρομά πληθυσμούς διαμορφώνουν διαφορετικά πεδία δυνατοτήτων και περιορισμών για τις γυναίκες Ρομά. Για τον λόγο αυτό, η διεκδίκηση της εκπαίδευσης, της οικονομικής ανεξαρτησίας, της αναβολής του γάμου ή της αναδιαπραγμάτευσης των ευθυνών φροντίδας αποκτά ιδιαίτερη πολιτική σημασία. Οι μορφές αυτές χειραφέτησης αναδύονται μέσα από τις ιστορικές, κοινωνικές και υλικές συνθήκες ζωής των Ρομά γυναικών και συγκροτούν

καθημερινές μορφές αντίστασης και μετασχηματισμού των έμφυλων σχέσεων (Corradi, 2018).

4. Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα διερεύνησε την αθέατη εργασία φροντίδας επτά Ρομά γυναικών, εστιάζοντας στα χαρακτηριστικά της, στις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες επιτελείται και στους τρόπους με τους οποίους οι ίδιες οι γυναίκες βιώνουν, διαπραγματεύονται και ενίοτε αμφισβητούν τις έμφυλες προσδοκίες που τη συνοδεύουν.

Τα ευρήματα ανέδειξαν ότι η φροντίδα αποτελεί κεντρικό άξονα της ζωής των συμμετεχουσών και συγκροτεί μια μορφή εργασίας διαρκή, απαιτητική και συχνά αόρατη. Οι αφηγήσεις των γυναικών επιβεβαιώνουν τις φεμινιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής, σύμφωνα με τις οποίες η φροντίδα συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για τη διατήρηση της κοινωνικής ζωής, αλλά ταυτόχρονα οργανώνεται μέσα από έμφυλες σχέσεις εξουσίας που επιβαρύνουν δυσανάλογα τις γυναίκες (Laslett & Brenner, 1989· Fraser, 2016). Ταυτόχρονα, αναδεικνύουν ότι η φροντίδα δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως πολιτισμική πρακτική, ούτε αποκλειστικά ως συνέπεια των έμφυλων σχέσεων εξουσίας. Αντίθετα, συγκροτείται στη συνάρθρωση φύλου, τάξης και φυλής, καθώς η πατριαρχία, η φτώχεια, ο αντιτσιγγανισμός και ο κοινωνικός αποκλεισμός αλληλοδιαπλέκονται και διαμορφώνουν τις δυνατότητες αλλά και τους περιορισμούς της ζωής των Ρομά γυναικών.

Κοινός τόπος για τις συμμετέχουσες, αποτελεί η έμφυλη κοινωνικοποίησή τους στη φροντίδα. Το σύνολο των συμμετεχουσών μοιράστηκε ότι η ανάληψη οικιακών ευθυνών, η φροντίδα μικρότερων αδερφών, η συμβολή στην επιβίωση της οικογένειας και η προετοιμασία για τον μελλοντικό ρόλο της συζύγου και της μητέρας, επιβλήθηκε στη ζωή τους από τα παιδικά τους μόλις χρόνια. Η πρόωγη ανάληψη ευθυνών επιβεβαιώνει την παρατήρηση της Federici (2012) ότι η κοινωνική αναπαραγωγή συρρικνώνει την παιδική ηλικία. Ωστόσο, η έρευνα έδειξε ότι η ένταση και η έκταση αυτών των ευθυνών συνδέονταν στενά με τις υλικές συνθήκες διαβίωσης. Όσο μεγαλύτερη ήταν η φτώχεια και η επισφάλεια που χαρακτήριζαν την παιδική τους ηλικία, τόσο νωρίτερα και εντονότερα αναλάμβαναν ευθύνες φροντίδας, συνθήκη που δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά πολιτισμικά. Αντίθετα, η παράδοση διαμορφώνεται και αναπαράγεται μέσα στις υλικές συνθήκες της καθημερινής επιβίωσης, γεγονός που δείχνει ότι οι έμφυλες πρακτικές συγκροτούνται στη συνάρθρωση πολιτισμικών και υλικών παραγόντων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, στο παρόν δείγμα, οι μεγαλύτερες ηλικιακά συμμετέχουσες είχαν παντρευτεί σε μικρότερη ηλικία από τις νεότερες. Αν και το εύρημα δεν μπορεί να γενικευθεί, φαίνεται να συνάδει με τις μεταβολές που περιγράφουν οι ίδιες οι γυναίκες, οι οποίες αναδεικνύουν μεγαλύτερη διαπραγμάτευση των ηλικιών γάμου και εντονότερες μορφές αντίστασης απέναντι στις παραδοσιακές πρακτικές, αναφορικά με τις νεότερες γενιές. Ο πρόωρος, καταναγκαστικός γάμος μόνο για τις ηλικιακά μεγαλύτερες συμμετέχουσες, οι οποίες μεγάλωσαν σε συνθήκες υλικής αποστέρησης, μπορεί να ιδωθεί ως μια στρατηγική κοινωνικής αναπαραγωγής, όπου η μεταβίβαση της ευθύνης συντήρησης της κόρης σε ένα νέο νοικοκυριό, λειτουργούσε ως απάντηση στις πιεστικές ανάγκες επιβίωσης. Με αυτήν την λογική, οι πρακτικές του γάμου διαμορφώνονται από τη συνάρθρωση των έμφυλων σχέσεων με τις υλικές συνθήκες ζωής, και δεν μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά στην «παράδοση».

Κατά τη Λυδάκη (2013), η ρόμικη οικογένεια λειτουργεί ως ο βασικός φορέας κοινωνικής οργάνωσης, πολιτισμικής συνέχειας και αναπαραγωγής της κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνική αξία των γυναικών συγκροτείται ιστορικά μέσα από την παροχή φροντίδας και τη μετάδοση των πολιτισμικών αξιών στις επόμενες γενιές. Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας δείχνουν, ωστόσο, ότι οι δύο αυτές διαστάσεις αρχίζουν να τίθενται υπό διαπραγμάτευση. Οι συμμετέχουσες δεν αμφισβητούν όλες με τον ίδιο τρόπο, ούτε στον ίδιο βαθμό, τις κυρίαρχες έμφυλες προσδοκίες. Για όσες διαβιούν σε καλύτερες συνθήκες ζωής, το αφήγημα της «ταυτοτικής» σχέσης γυναικών και φροντίδας, αποδυναμώνεται.

Παρά τις σημαντικές μετατοπίσεις που καταγράφηκαν, οι περισσότερες συμμετέχουσες δεν φαίνεται να αμφισβητούν συνολικά την ανδρική κυριαρχία ούτε τον έμφυλο καταμερισμό της φροντίδας. Η απουσία των ανδρών από την φροντίδα, θεωρείται δεδομένη. Φαίνεται, επομένως, ότι η πρόωμη εσωτερίκευση των έμφυλων ρόλων καθιστά την αμφισβήτησή τους ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς η φυσικοποιημένη φροντίδα περιορίζει τις δυνατότητες διαμόρφωσης πιο ισότιμων σχέσεων μέσα στην οικογένεια και την κοινότητα.

Οι Ρομά γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα έχουν αρχίσει να επαναπροσδιορίζουν τη θέση τους μέσα από τις επιλογές, τους λόγους και τις καθημερινές πρακτικές τους. Οι αντιστάσεις τους εκφράζονται κυρίως στο επίπεδο της καθημερινής ζωής: στον τρόπο με τον οποίο επαναδιαπραγματεύονται τη φροντίδα, τη μητρότητα, την εκπαίδευση, την εργασία και τον γάμο, αλλά και στις διαφορετικές προοπτικές ζωής που επιθυμούν και

διαμορφώνουν για τις κόρες τους. Οι ίδιες γυναίκες που μεταδίδουν στις κόρες τους δεξιότητες φροντίδας και οικιακής εργασίας, είναι εκείνες που ταυτόχρονα επιδιώκουν να προστατεύσουν την παιδικότητά τους, να παρατείνουν τη σχολική τους φοίτηση και να καθυστερήσουν τον γάμο τους. Η αντίφαση αυτή δείχνει ότι οι έμφυλες σχέσεις δεν είναι ούτε στατικές ούτε μονοσήμαντες, αλλά συγκροτούνται μέσα από συνεχείς διαδικασίες διαπραγμάτευσης. Η αντίσταση εμφανίζεται επομένως ως διαδικασία καθημερινών μικρών μετασχηματισμών και όχι ως πλήρης απόρριψη των πολιτισμικών αξιών της κοινότητας. Ωστόσο, οι αφηγήσεις τους δείχνουν ότι αυτές οι μορφές αντίστασης παραμένουν κατά κύριο λόγο ατομικές, οικογενειακές και διαγενεακές και δεν έχουν ακόμη μετασχηματιστεί σε οργανωμένες συλλογικές διεκδικήσεις, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις που περιγράφουν οι Aiello–Cabrera et al. (2019) και οι Mirga–Kruszelnicka & Mate (2025).

Η διαπίστωση αυτή, αναδεικνύει την ανάγκη αναστοχασμού σχετικά με τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες καθίσταται δυνατή η συλλογική πολιτική δράση. Όπως επισημαίνει ο BlackDeer (2023), ο λευκός φεμινισμός συγκροτήθηκε κυρίως γύρω από τις εμπειρίες δυτικών γυναικών, περιορίζοντας την αναγνώριση των Τσιγγάνων ως πολιτικών υποκειμένων. Αντίστοιχα, σημαντικό τμήμα του εργατικού και ταξικού κινήματος αντιμετωπίζει διαχρονικά τις Ρομά κοινότητες ως «λούμπεν», αποκλείοντάς τις από τις κυρίαρχες πρακτικές κοινωνικής χειραφέτησης.

Συνεπώς, η απουσία οργανωμένων συλλογικών διεκδικήσεων στις αφηγήσεις των συμμετεχουσών δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στις ίδιες ή στις κοινότητές τους. Συνδέεται κυρίως με ιστορικές διαδικασίες αποκλεισμού από τα ίδια τα κινήματα που διεκδικούν την κοινωνική και έμφυλη ισότητα, τα οποία δεν αναγνωρίζουν τις Τσιγγάνες ως ισότιμα πολιτικά υποκείμενα.

Οι διαδικασίες χειραφέτησης των Ρομά γυναικών δεν μπορούν να αξιολογηθούν αποκλειστικά με βάση τα πρότυπα συλλογικής δράσης του δυτικού φεμινισμού, όπως επιβεβαιώνουν οι Corradi (2018) και Kóczé et al. (2019). Οι μορφές αντίστασης που ανέδειξαν οι συμμετέχουσες αναπτύσσονται μέσα στις ιδιαίτερες υλικές και ιστορικές συνθήκες της ζωής τους και αξιώνουν να αναγνωριστούν ως ισότιμες μορφές πολιτικής πράξης.

Ένα ακόμη εύρημα που προέκυψε από την έρευνα, παρότι δεν αποτέλεσε βασικό ερευνητικό της στόχο, αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες οι συμμετέχουσες αυτοπροσδιορίζονται. Η επιλογή να τεθεί σχετική ερώτηση δεν υπήρξε απλώς μεθοδολογική, αλλά επιστημολογική, καθώς μια έρευνα που επιδιώκει να αναδείξει τις εμπειρίες καταπιεσμένων υποκειμένων οφείλει να αναγνωρίζει το δικαίωμά τους να ορίζουν τα ίδια την ταυτότητά τους. Όπως υποστηρίζει η hooks (1990), η δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού αποτελεί προϋπόθεση αμφισβήτησης των κυρίαρχων λόγων που κατασκευάζουν τους «Άλλους».

Οι απαντήσεις ανέδειξαν μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση. Δύο συμμετέχουσες αυτοπροσδιορίστηκαν ως «Ρομά», ενώ οι υπόλοιπες ως «Τσιγγάνα». Αν και το εύρημα δεν επιτρέπει γενικεύσεις, φαίνεται να υποδηλώνει ότι ο αυτοπροσδιορισμός δεν αποτελεί μόνο ζήτημα πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά φαίνεται να διαπλέκεται με τις υλικές συνθήκες ζωής και τη διαφορετική πρόσβαση στην εκπαίδευση, στην αμειβόμενη εργασία, και στον δημόσιο χώρο. Οι δύο γυναίκες που χρησιμοποίησαν τον όρο «Ρομά» διανύουν διαφορετικές εκπαιδευτικές και κοινωνικές διαδρομές σε σχέση με τις υπόλοιπες συμμετέχουσες, οι οποίες βιώνουν ή έχουν βιώσει εντονότερες συνθήκες επισφάλειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Η παρατήρηση αυτή συνομιλεί με την κριτική της Fraser (2016) απέναντι στη διάκριση μεταξύ αναγνώρισης και αναδιανομής. Τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι ακόμη και η πρόσβαση στη θεσμικά αναγνωρισμένη ορολογία φαίνεται να συνδέεται με άνισες υλικές και κοινωνικές δυνατότητες. Παράλληλα, η συχνή χρήση του όρου «Τσιγγάνα» μπορεί να ερμηνευθεί όχι μόνο ως διατήρηση μιας ιστορικά στιγματισμένης ταυτότητας, αλλά και ως διαδικασία επανοικειοποίησής της από τις ίδιες τις γυναίκες. Έτσι, η ταυτότητα αναδεικνύεται όχι μόνο ως αντικείμενο θεσμικής αναγνώρισης, αλλά και ως πεδίο διαρκούς διαπραγμάτευσης. Το εύρημα αυτό υπενθυμίζει ότι η πολιτική της αναγνώρισης αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο μόνο όταν συνοδεύεται από υλικές συνθήκες που επιτρέπουν στα ίδια τα υποκείμενα να ορίζουν τη θέση τους στον κόσμο

Η συμβολή της παρούσας έρευνας έγκειται ακριβώς στην ανάδειξη αυτών των μορφών αντίστασης. Αντί να αντιμετωπίζει τις Ρομά γυναίκες ως παθητικά θύματα της πατριαρχίας, του αντιτσιγγανισμού και της φτώχειας, τις προσέγγισε ως ενεργά κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα που, ακόμη και μέσα σε ιδιαίτερα περιοριστικές συνθήκες,

επαναδιαπραγματεύονται τους έμφυλους ρόλους, επανανοηματοδοτούν την ταυτότητά τους και διευρύνουν σταδιακά τα όρια του εφικτού για τις ίδιες και, κυρίως, για τις επόμενες γενιές.

Τα ευρήματα της έρευνας υποστηρίζουν, την ανάγκη μιας υλιστικής προσέγγισης της διαθεματικότητας. Παρότι το φύλο, η εθνοτική ταυτότητα και ο αντιτσιγγανισμός αποτελούν κρίσιμες διαστάσεις των εμπειριών των συμμετεχουσών, οι αφηγήσεις τους δείχνουν ότι οι δυνατότητες διαπραγμάτευσης διαμορφώνονται πρωτίστως από τις υλικές συνθήκες ζωής. Η οικονομική επισφάλεια, οι στεγαστικές συνθήκες και η πρόσβαση στην εκπαίδευση και την εργασία αναδεικνύονται ως καθοριστικοί παράγοντες της καθημερινής οργάνωσης της φροντίδας. Η παρούσα έρευνα υποδηλώνει, επομένως, ότι η κατανόηση της αθέατης εργασίας φροντίδας των Ρομά γυναικών προϋποθέτει μια διαθεματική προσέγγιση που δεν αντιμετωπίζει την τάξη ως μία ακόμη ταυτότητα, αλλά ως τη δομική συνθήκη μέσα στην οποία συγκροτούνται, βιώνονται και επαναδιαπραγματεύονται οι έμφυλες και εθνοτικές ανισότητες.

5. Περιορισμοί της έρευνας και προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας θα πρέπει να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα ορισμένων περιορισμών. Το μικρό μέγεθος του δείγματος, και η αξιοποίηση σκόπιμης και βολικής δειγματοληψίας, δεν επιτρέπουν γενικεύσεις. Οι εμπειρίες των συμμετεχουσών φωτίζουν σημαντικές όψεις της αθέατης εργασίας φροντίδας, χωρίς ωστόσο να αποτυπώνουν την ετερογένεια που χαρακτηρίζει τις Τσιγγάνικες κοινότητες στην Ελλάδα.

Παρά τους περιορισμούς αυτούς, η έρευνα συμβάλλει στην ανάδειξη ενός πεδίου που παραμένει σχετικά υποεκπροσωπούμενο στην βιβλιογραφία, φωτίζοντας τις βιωμένες εμπειρίες των Ρομά γυναικών γύρω από τη φροντίδα, τις έμφυλες ανισότητες και τις καθημερινές πρακτικές διαπραγμάτευσης και αντίστασης.

Παράλληλα, αναδεικνύεται, η ανάγκη διεύρυνσης του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζονται οι Ρομά γυναίκες στην κοινωνική έρευνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα παρουσίαζαν μελέτες που θα εξετάζουν τη φροντίδα σε συνάρτηση με τη φτώχεια, τον αντιτσιγγανισμό, τις στεγαστικές συνθήκες, την εργασία και την κοινωνική αναπαραγωγή, αποφεύγοντας ερμηνείες που αποδίδουν τις έμφυλες ανισότητες αποκλειστικά στην «παράδοση». Αντίστοιχα, η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ υλικών συνθηκών διαβίωσης και έμφυλων μετασχηματισμών θα μπορούσε να συμβάλει ουσιαστικά στην κατανόηση των διαδικασιών χειραφέτησης των Τσιγγάνων.

Εξίσου σημαντική είναι η μελέτη των συλλογικών μορφών δράσης των Ρομά γυναικών στην Ελλάδα, όπως η συμμετοχή τους σε γυναικείους συλλόγους και στις κινητοποιήσεις απέναντι στον αντιτσιγγανισμό και την κρατική βία. Οι πρακτικές αυτές υποδηλώνουν τη διαμόρφωση νέων πεδίων συλλογικής διεκδίκησης και πολιτικής συγκρότησης, τα οποία παραμένουν ελάχιστα μελετημένα στην ελληνική βιβλιογραφία.

Τέλος, η έρευνα υποστηρίζει ότι η αποαποικιοποίηση της γνώσης δεν αφορά μόνο το αντικείμενο της μελέτης αλλά και τον τρόπο παραγωγής της. Όπως επισημαίνουν οι Mirga-Kruszelnicka και Dunajeva (2020), η γνώση των Ρομά γυναικών αποτελεί αναγκασία προϋπόθεση για την κατανόηση των διαδικασιών χειραφέτησης, ενώ οι Aiello et al. (2022) τονίζουν την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης των τρόπων με τους οποίους οι Ρομά γυναίκες συγκροτούν πρακτικές ατομικής και συλλογικής ενδυνάμωσης. Η ανάπτυξη συμμετοχικών ερευνητικών προσεγγίσεων, όπου οι ίδιες συμμετέχουν ως συνδιαμορφώτριες της

ερευνητικής διαδικασίας και της παραγόμενης γνώσης, συνιστά όχι μόνο μεθοδολογική επιλογή αλλά και ουσιαστική επιστημολογική και πολιτική δέσμευση στην παραγόμενη έρευνα.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ελληνόγλωσσες Βιβλιογραφικές Αναφορές

Βαΐου, Ν. (2021). *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης: Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης & Καταπολέμησης της Φτώχειας (2022). Καταγραφή Οικισμών και Πληθυσμού Ρομά σε εθνικό επίπεδο (έτους 2021). Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων.

Connell, R. W. (2006). *Το κοινωνικό φύλο*. (Ε. Κοτσιφού, Μτφ.) Αθήνα: Επίκεντρο.

Ζαββού, Α. (2021). Η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 156, 55-86. <https://doi.org/10.12681/grsr.25947>

Ζαφειρόπουλος, Κ. (2024). *Πως γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*. Εκδόσεις Κριτική.

Hesse – Biber, S. N. (2022). *Μεικτές μέθοδοι έρευνας: Συνδέοντας τη θεωρία με την πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.

Ίσαρη, Σ. & Πουρκός, Δ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Η φαινομενολογική, ερμηνευτική προσέγγιση*. Αθήνα: Πεδίο.

Ιωσηφίδης, Θ. (2003). *Εισαγωγή στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας (Σημειώσεις)*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Καμπούρη, Ν. (2022). Φύλο, φροντίδα και πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην πανδημία, *Κοινωνική Πολιτική*, 16, 76–93.

Καραμεσίνη, Μ. (2021). *Γυναίκες, φύλο και εργασία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Νήσος

Karamesini, M., & Chatzivarnava, E. (2019). Για μία αποτελεσματική και ολοκληρωμένη πολιτική συμφιλίωσης: Ο στόχος της ισότητας των φύλων και η αξία της φροντίδας. In M. Karamesini & M. Simeonaki (Eds.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα* (pp. 223–242). Αθήνα: Νήσος – Εργαστήριο Σπουδών Φύλου.

Karamesini, M., & Simeonaki, M. (Επιμ.). (2019). *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα: Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*. Αθήνα: Νήσος – Εργαστήριο Σπουδών Φύλου.

Κουκουμάκα Ε. (2026). Σύνδεση σχολικής διαρροής μαθητών Ρομά με στάσεις, προσδοκίες και προκαταλήψεις εκπαιδευτικών, σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς. *Μέντορας*, 24(1), 6–19. <https://doi.org/10.12681/mentor.40384>

Κοτρώτσιου, Σ., Σκεντέρης, Ν. (2014). Οι πεποιθήσεις των Ρομά για την υγεία και η επίπτωση αυτών στη φροντίδα υγείας. *Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας*, 6(1), 18–23. <https://www.roma-ekka.gr/wp-content/uploads/2016/03/%CE%9F%CE%B9-%CF%80%CE%B5%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%B8%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%A1%CE%BF%CE%BC%CE%AC-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%85%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%B5%CF%80%CE%AF%CF%80%CF%84%CF%89%CF%83%CE%B7-%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8E%CE%BD-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CF%86%CF%81%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%B4%CE%B1-%CF%85%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CF%82.pdf>

Λαμπροπούλου, Κ. (2022). Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: Από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά. *Κοινωνική Πολιτική*, 17, 35–55. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eeekp/article/view/32810/24926>

Λυδάκη, Α. (1997). *Μπαλαμέ και Ρομά: Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*. Αθήνα: Καστανιώτη

Λυδάκη, Α. (1998) *Οι Τσιγγάνοι στην πόλη: Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*. Αθήνα: Καστανιώτη

Λυδάκη, Α. (2013). Γυναίκες Τσιγγάνες. Στο: Α. Λυδάκη, (Επιμ.), *Ρομά: Πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα* (σ. 151-179). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μισέλ, Α. (1981). *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου. Βασικά στοιχεία για την ελληνική οικογένεια*. Αθήνα: Gutenberg.

Νόβα–Καλτσούνη, Χ. (2004). *Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Παπαδημητρακόπουλος, Β. (2013). Η φοίτηση των Ρομά: Η δύσκολη αρχή και... οι διαμορφωθείσες συνθήκες. Στο: Α. Λυδάκη, (Επιμ.), *Ρομά: Πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα* (σ. 85-104). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παπακωνσταντίνου, Γ., Βασιλειάδου, Μ., & Παυλή-Κορρέ, Μ. (2004). Οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική κατάσταση των τσιγγάνων στην Ελλάδα. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης. <https://reader.ekt.gr/bookReader/show/index.php?lib=EDULLL&item=282>

Πετράκη, Γ. (2023). Η οπτική του φύλου στην κοινωνιολογία της εργασίας. Στο Γ. Πετράκη & Μ. Στρατηγάκη (Επιμ.), *Εισαγωγή στις Σπουδές Φύλου: Θεωρία και έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες* (σσ 55-70). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Τσιώλης, Γ. (2018). Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων. Στο Γ. Ζαϊμάκης (Επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες: Θεωρητικές-Μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης* (σσ. 111–130). Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ανακτήθηκε 4 Απριλίου 2026 από

το

https://www.researchgate.net/publication/329363823_G_Tsioles_2018_Thematike_analyse_poiotikon_dedomenon_Sto_G_Zaimakes_epim_Ereunetikes_diadromes_stis_Koinonikes_Epistemes_Theoretikes_-_Methodologikes_Symboles_kai_Meletes_Periptoses_Panepistemio_Krete

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων. (2021). *Εθνική Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2021-2030*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας.

Βαίου, D. (2013). Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονίες της Αθήνας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 140, 71–86.

Ξενόγλωσσες Βιβλιογραφικές Αναφορές

Abella, P., Aubert, A., Matulič, M. V., & Munté-Pascual, A. (2024). Roma women's role in the health preservation of their communities during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 21(8), 985. <https://doi.org/10.3390/ijerph21080985>

- Afanasieva, L., Bukrieieva, I., Glyns'ka, L., Hlebova, N., & Semikin, M. (2020). Family Roles of Roma and Ways to Overcome its Socio-Cultural Isolation. *Journal of History Culture and Art Research*, 9(3), 288-296. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i3.2716>
- Aiello–Cabrera, E., Khalfaoui, A., Munté–Pascual, A., & Sordé–Martí, T. (2024). A dialogue with grassroots Romani women leaders in Spain about their views on Roma feminism. *Affilia*.
- Aiello–Cabrera, E., Amador–López, J., Munté–Pascual, A., & Sordé–Martí, T. (2019). Grassroots Roma Women Organizing for Social Change: A Study of the Impact of ‘Roma Women Student Gatherings’. *Sustainability*, 11(15), 4054. <https://doi.org/10.3390/su11154054>
- Aiello–Cabrera, E., Sordé–Martí, T., Khalfaoui, A., & Redondo–Sama, G. (2022). Dialogic traits of Roma women leadership. *Multidisciplinary Journal of Gender Studies*, 11(3), 200–232.
- Aiello, E., Khalfaoui, A., Torrens, X., & Flecha, R. (2022). Connecting Roma communities in COVID-19 times: The first Roma women students' gathering held online. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(9), 5524.
- Alliance Against Antigypsyism. (2016). *Antigypsyism—A reference paper*. <http://antigypsyism.eu/wp-content/uploads/2017/07/Antigypsyism-referencepaper-16.06.2017.pdf>
- Amnesty International (2012), ‘Roma and Sinti, with a Focus on Empowerment of Romani Women to Access Their Human Rights’, October 10. Available from: www.osce.org/odihr/95145
- Anderson, K. (2014). Karl Marx and intersectionality. *Logos: A Journal of Modern Society and Culture*. <https://logosjournal.com/article/karl-marx-and-intersectionality/>
- Andrei, R., Tkadlecová, T., & Martinidis, G. (2015). Challenges faced by Roma women in Europe on education, employment, health and housing: Focus on Czech Republic, Romania and Greece. *Balkan Social Science Review*, 4, 1–12. Ανακτήθηκε 12 Μαρτίου 2026 από το https://www.researchgate.net/publication/313899271_Challenges_faced_by_Roma_Women_in_Europe_on_Education_Employment_Health_and_Housing_focus_on_Czech_Republic_Romania_and_Greece

- Arellano, A., Carrion-Ochoa, S., & Sotes Elizalde, M. Á. (2025). "As a mother, as a woman, as a Roma, what I want is to be surpassed": Roma mothers' stories about their children's educational trajectories. *International Journal of Educational Research*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2025.102703>
- BlackDeer, A. A. (2023). Unsettling feminism in social work: Toward an Indigenous decolonial feminism. *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 38(4), 615-631. <https://doi.org/10.1177/08861099231193617>
- Braham, M. (1993). The untouchables: a survey of the Roma people of Central and Eastern Europe. Report to the Office of UN High Commissioner for Refugees. Geneva, Switzerland: UN High Commissioner for Refugees (UNHCR).
- Coltrane, S. (2000). *Gender and Families*. Walnut Creek/Lanham/Oxford: Altamira Press.
- Corradi, L. (2012). State racism and popular feelings. *Historical Materialism*, 20(4), 226–239.
- Corradi, L. (2018). *Gypsy feminism: Intersectional politics, alliances, gender and queer activism*. Routledge.
- Crowe, D. (2007). *A History of The Gypsies of Eastern Europe and Russia*. Palgrave Macmillan.
- Dal Ben, A., & Stella, E. (2023). The missing voice: Sinti families, socio-educational services and attempts at inclusion. *Italian Journal of Sociology of Education*, 15(3), 239–258. <https://doi.org/10.14658/PUPJ-IJSE-2023-3-11>
- Daskalaki, I. (2011). The role of marriage in the socio-economic life of Gypsy community. *Totem: The University of Western Ontario Journal of Anthropology*, 11(1), 13-27.
- Davis, A. (1981). *Women, race & class*. Vintage Books.
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9(1), 67–85. <https://doi.org/10.1177/1464700108086364>
- Delgadillo García, V., Méndez Delgado, A. V., & Sáenz Vela, H. M. (2025). Geographical inequalities in access to care services for people with disabilities in poverty. In *Global urban justice* (σ.σ. 127-149). Routledge.

<https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/111140/9781040565636.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=126.09>

Durnescu, I. (2025). Intersecting pathways: The complex understanding of Roma women post-incarceration trajectories through intersectionality. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 69(15). <https://doi.org/10.1177/0306624X251323879>

Eaton, C. (2025, 3 Οκτωβρίου). Marxism, intersectionality, and the limits of originalism. *The Lemur*. <https://thelemur.org/2025/10/03/marxism-intersectionality-and-the-limits-of-originalism/>

Elliott, J. (2005). Using narrative in social research. Sage.

European Commission. (2020). *Roma integration: EU framework for national Roma integration strategies up to 2020*.

European Institute for Gender Equality. (n.d.). *Roma women talk: Discovery of everyday lives of Roma women – My way towards* [Data set]. European Institute for Gender Equality. <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/good-practices/roma-women-talk>

European Roma Rights Centre. (2024, 5 Νοεμβρίου). *ERRC submission to UN CERD on Greece (November 2024)*. <https://www.errc.org/reports--submissions/errc-submission-to-un-cerd-on-greece-november-2024>

European Roma Women's Network. (2025). *European Roma women: Input for gender equality strategy roadmap* [PDF]. Retrieved from https://globalforumcdwd.org/wp-content/uploads/2025/11/European-Roma-Women_INPUT-Gender-Equality-Strategy-Roadmap.pdf

European Union Agency for Fundamental Rights. (2019). *Second European Union Minorities and Discrimination Survey: Roma women in nine EU Member States*. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2811/030653>

Eredics, L. (2025). Resourcing life: Learning from Romani women's work and care. *Dalan Fund*. <https://dalan.fund/story/resourcing-life-learning-from-romani-womens-work-and-care/>

E-Romnja. (2024). *Brochure: Scaling up the S.O.R.A. method–feminist community intervention*. Ανακτήθηκε στις 13 Μαρτίου 2026 από e-romnja.ro

- Federici, S. (2012). *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*.
- Ferrant, G., Pesando, L. M., & Nowacka, K. (2014). *Unpaid care work: The missing link in the analysis of gender gaps in labour outcomes*. OECD Development Centre. https://www.oecd.org/dev/development-gender/Unpaid_care_work.pdf
- Foucault, M. (1990). *The history of sexuality, volume 3: The care of the self*. Vintage Books.
- Fragoulis, G., Giannakopoulou, I., Kolokitha, M. & Govaris, C. (2025). Roma people voices and educational experiences in Greece: acts of resistance and compliance through generations, Diaspora, Indigenous, and Minority Education, DOI:10.1080/15595692.2025.2458007.
- Fraser, N. (2016). Contradictions of capital and care. *New Left Review*, 100, 99–117.
- Foley, B. (2018, 26 Σεπτεμβρίου). Intersectionality: A Marxist critique. *Multiracial Unity Blog*. <https://multiracialunity.org/2018/09/26/intersectionality-a-marxist-critique/>
- Fonseca, I. (1995). *Bury me standing: The gypsies and their journey*. New York, NY: Vintage Departure.
- Gheorghe, C. (2016). Envisioning Roma Feminism. *Analyze: Journal of Gender and Feminist Studies*, 7(21), 5-8.
- Global Forum on Communities Discriminated on Work and Descent. (2024). *Status of communities discriminated on work and descent: The situation of Roma women in Europe*. <https://globalforumcdwd.org/status-of-communities-discriminated-onwork-and-descent-the-situation-of-roma-women-in-europe/>
- Gutierrez–Rodriguez, E. (2014). Domestic work–affective labor: On feminization and the coloniality of labor. *Women’s Studies International Forum*, 46, 45–53.
- Hamilton, P. (2018). School books or wedding dresses? Examining the cultural dissonance experienced by young Gypsy/Traveller women in secondary education. *Gender and Education*, 30(7), 829-845. <https://doi.org/10.1080/09540253.2016.1270423>
- Herța, L. M. (2019). Perceptions and Meanings of Arranged Marriages in Roma Communities in Romania. *Studia Universitatis Babes-Bolyai-Studia Europaea*, 64(1), 201-218.

Hill Collins, P. (1990). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and the Politics of Empowerment*. Routledge, New York.

Hill Collins, P. (1998). It's all in the family: Intersections of gender, race, and nation. *Hypatia*, 13(3), 62–82.

hooks, b. (2000). *Feminism is for everybody: Passionate politics*. Cambridge, MA: South End Press

Hurtado, A. (1989). Reflections on White Feminism: A perspective from a woman of color. In S. Chan & J. Currie (Eds.), *Social and gender boundaries in the United States* (pp. 47-60). Edwin Mellen Press.

Ignácz, J. (2026, 8 Μαρτίου). *From petals to protest: Romani women carry the torch for International Women's Day*. European Roma Rights Centre. <https://www.errc.org/news/from-petals-to-protest-romani-women-carry-the-torch-for-international-womens-day>

Ivancheva, M & Keating K. (2020). Revisiting Precarity, with care: Productive and reproductive labour in the era of flexible capitalism, *Ephemera*, 20(4), 251-282. <https://www.proquest.com/docview/2499450634?sourcetype=Scholarly%20Journals>

Jovanovic, J., & Daróczy, A. C. (2015). Still Missing Intersectionality: The relevance of feminist methodologies in the struggle for the rights of Roma. *Roma Rights*, 2, 1–? ERRC.

Kelly, C., Kasperavicius, D., Duncan, D., Etherington, C., Giangregorio, L., Presseau, J., Sibley, K. M., & Straus, S. (2021). Doing or using intersectionality? Opportunities and challenges in incorporating intersectionality into knowledge translation theory and practice. *International Journal for Equity in Health*, 20(1), 187. <https://doi.org/10.1186/s12939-021-01509-z>

Kelly, J. A., Amirkhanian, Y. A., Kabakchieva, E., Csepe, P., Seal, D. W., Antonova, R. & Gyukits, G. (2004). Gender roles and HIV sexual risk vulnerability of Roma (Gypsies) men and women in Bulgaria and Hungary: an ethnographic study. *AIDS Care*, 16 (2), 231–245. <https://doi.org/10.1080/09540120410001641075>

Kóczé, A., & Popa, R. M. (2009). *Missing intersectionality: Race/ethnicity, gender, and class in current research and policies on Romani women in Europe*. Central European University, Center for Policy Studies.

<https://openresearch.ceu.edu/server/api/core/bitstreams/6860d071-85fb-48a4-928b-6a93e114ec56/content>

Kóczé, A., Zentai, V., Jovanović, J., & Vincze, E. (2019). *The Romani women's movement: Struggles and debates in Central and Eastern Europe*. Routledge.

Kollontai, A. (1920). *Communism and the family*. Marxists Internet Archive. Ανακτήθηκε στις 09 Μαΐου 2026 από το <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm>

Lambrev, V. (2020). 'They clip our wings': studying achievement and racialisation through a Roma perspective, *Intercultural Education*, DOI:10.1080/14675986.2019.1702292

Laslett, B., & Brenner, J. (1989). Gender and social reproduction: Historical perspectives. *Annual Review of Sociology*, 15, 381–404.

Lorde, A. (2023). *Sister Outside* (μτφ. Ι. Θεοδωροπούλου). Αθήνα: Εκδόσεις KEIMENA (Πρωτότυπο: 1984)

Maynard, M. (1994). Methods, practice and epistemology: The debate about feminism and research. In M. Maynard & J. Purvis (Eds.), *Researching women's lives from a feminist perspective* (pp. 10–26). London, England: Taylor & Francis.

McDowell, L., Ray, K., Perrons, D., Fagan, C., & Ward, K. (2005). Women's paid work and moral economies of care. *Social & Cultural Geography*, 6(2), 219-235. <https://doi.org/10.1080/14649360500074642>

Marushiakova, E., & Popov, V. (2023). Roma women activism under communist rule: The cases of the USSR (the 1920s and 1930s) and Bulgaria (1960s and 1970s). *Romani Studies*, 33(1), 107–140. <https://doi.org/10.3828/rost.2023.6>

Merriam, S., Ntseane, G., Lee, M.-Y., Kee, Y., Johnson-Bailey, J., & Muhamad, M. (2000). *Power and positionality: Negotiating insider/outsider status in multicultural and cross-cultural research*. In Proceedings of the Adult Education Research Conference (Vancouver, Canada). New Prairie Press. <https://newprairiepress.org/aerc/2000/symposia/3>

Mirga-Kruszelnicka, A., & Dunajeva, J. (Επιμ.). (2020). *Re-thinking Roma resistance throughout history: Recounting stories of strength and bravery*. European Roma Institute for Arts and Culture (ERAC).

- Mirga-Kruszelnicka, A., & Mate, D. (2025). Producing Knowledge from within – Critical Romani Studies and the Institutional Role of the European Roma Institute for Arts and Culture (ERIAC). *Critical Romani Studies*, 8(1), 196–207. <https://doi.org/10.29098/crs.v8i1.242>
- Mohanty, C. T. (1984). Under Western eyes: Feminist scholarship and colonial discourses. *Feminist Review*, (30), 61–88. <https://doi.org/10.2307/1395054>
- Neuman, W. L. (2014). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches*. Pearson.
- Paoletti, I. (2010). Παροχή φροντίδας στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας: Μια έμφυλη πρακτική. Στο Μ. Λεοτσίνη (Επιμ.), *Φύλο και κοινωνικό κεφάλαιο* (σσ 491-513). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Raghuram, P. (2019). Race and feminist care ethics: Intersectionality as method. *Gender, Place & Culture*, 27(5), 756-770. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2019.1567471>
- Rosenhaft, E., & Sierra, M. (2022). General Introduction. In E. Rosenhaft & M. Sierra (Eds.), *European Roma: Lives beyond Stereotypes* (pp. 1–12). Liverpool University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2crj1sr.6>
- Strataki, I., & Petrogiannis, K. (2020). Greek Roma mothers' relationship with education: Aspiration and expectations regarding the educational future of their children. *Contemporary Social Science*, 15(4), 480-493.
- Twigg, J., Wolkowitz, C., Cohen, R. L., & Nettleton, S. (2011). Conceptualising body work in health and social care. *Sociology of Health & Illness*, 33(2), 171–188.
- Velentza, C. (2020). Early marriage and education drop out in traditional Roma communities in Transylvania. *Journal of Gypsy Studies*, 2(1), 39-54. <https://doi.org/10.33182/jgs.v2i1.614>
- Verloo, M. (2006). Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 211-228. DOI: [10.1177/1350506806065753](https://doi.org/10.1177/1350506806065753)
- Yuval-Davis, N. (2006), 'Intersectionality and Feminist Politics', *European Journal of Women's Studies*, Vol. 13, No 3, pp. 193–209.
- Yuval-Davis, N. (2012), *The Politics of Belonging. Intersectional Contestations*, University of East London, London.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΠΟΥΔΕΣ ΦΥΛΟΥ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΕΣ, ΘΕΩΡΙΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Έντυπο πληροφόρησης συμμετεχόντων/ουσών

Τίτλος ΜΔΕ: «Φροντίζοντας στο περιθώριο: Αθέατη Φροντίδα και Αντιστάσεις Ρομά Γυναικών: Μια φεμινιστική, αποαποικιοκρατική ποιοτική έρευνα»

Φοιτήτρια/Ερευνήτρια: Γκουγιάνου – Ζιάκα Πελαγία

Έχετε προσκληθεί να συμμετάσχετε σε μία έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο της εκπόνησης της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας, με τίτλο: «Φροντίζοντας στο περιθώριο: Αθέατη Φροντίδα και Αντιστάσεις Ρομά Γυναικών: Μια φεμινιστική, αποαποικιοκρατική ποιοτική έρευνα», υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας κυρίας Κανταράκη Μαρούλα.

Το έντυπο που κρατάτε στα χέρια σας θα σας δώσει πληροφορίες για την έρευνα προκειμένου να μπορέσετε ενημερωμένα να αποφασίσετε για το αν θα συμμετάσχετε ή όχι σε αυτήν.

Σας παρακαλώ να αφιερώσετε όσο χρόνο χρειάζεστε για να το διαβάσετε, να το σκεφτείτε και να κάνετε όποιες ερωτήσεις θέλετε. Αν αποφασίσετε να συμμετάσχετε, θα σας ζητηθεί να υπογράψετε αυτό το έντυπο.

1.Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ:

Σκοπός της έρευνας είναι μέσα από φεμινιστική και διαθεματική οπτική, να φωτίσει την αθέατη εργασία φροντίδας των Ρομά γυναικών και να αναδείξει τον ρόλο της στην αναπαραγωγή των ταξικών, εθνοτικών και έμφυλων ανισοτήτων, καθώς και στις μορφές κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν. Μέσα από αποαποικιοκρατική και αντικαπιταλιστική προσέγγιση, η έρευνα φιλοδοξεί να αναζητήσει την ύπαρξη ατομικών και συλλογικών πρακτικών αντίστασης των Ρομά γυναικών ενάντια στις πατριαρχικές κοινοτικές δομές και τις καπιταλιστικές νόρμες κοινωνικής αναπαραγωγής.

2. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ :

Στην έρευνα αυτή προβλέπεται να συμμετάσχουν 7 γυναίκες

3. ΤΡΟΠΟΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ:

Στην περίπτωση που το επιθυμείτε, θα μου ήταν εξαιρετικά βοηθητική η συμμετοχή σας στην έρευνα κατά την οποία θα ήθελα να συζητήσουμε μαζί την προσωπική σας εμπειρία ως Ρομά γυναίκα.

Λόγω της εμπειρίας σας προσκαλείστε να συμμετάσχετε στην ποιοτική μου έρευνα με την τεχνική της ημι-δομημένης συνέντευξης. Η διαδικασία για λόγους αυστηρά επιστημονικούς θα καταγραφεί με τη χρήση μαγνητοφώνου. Η συμμετοχή σας μπορεί να οδηγήσει στην καλύτερη αποτύπωση των αναγκών που συνδέονται με τους στόχους της έρευνας και την (ανα) προσαρμογή των σχετικών πολιτικών και μεθοδολογιών.

4. ΚΙΝΔΥΝΟΙ (Η ΚΟΣΤΟΣ/ΕΠΙΒΑΡΥΝΣΗ) ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ:

Η συμμετοχή σας στην έρευνα δεν συνεπάγεται κάποιο κόστος ή επιβάρυνση (εκτός ίσως από το κόστος της μετακίνησής σας προς τον τόπο της συνάντησης/διεξαγωγής της έρευνας) και το χρόνο που θα διαθέσετε για τη συμμετοχή σας σε αυτή.

5.ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ:

Η συμμετοχή σας στην έρευνα είναι απολύτως εθελοντική. Μπορείτε να αρνηθείτε να συμμετάσχετε χωρίς καμία αιτιολογία ή δικαιολογία. Μπορείτε επίσης να αποσυρθείτε από την έρευνα χωρίς την οποιαδήποτε συνέπεια και χωρίς την απαίτηση παροχής οποιασδήποτε εξήγησης. Τα προσωπικά σας δεδομένα μπορούν να διαγραφούν ανά πάσα

στιγμή. Σε κάθε περίπτωση η διαγραφή των πληροφοριών δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μετά την έναρξη της ανάλυσης των δεδομένων της έρευνας.

6.ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΙΔΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑΣ:

Στο πλαίσιο της έρευνας στην οποία καλείστε να λάβετε μέρος θα τηρηθούν όλοι οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας οι οποίοι αφορούν την εμπιστευτικότητα και την ψευδωνυμοποίηση των προσωπικών σας δεδομένων. Έτσι, οι πληροφορίες που θα δώσετε θα ανωνυμοποιηθούν /ψευδωνυμοποιηθούν και θα κωδικοποιηθούν με τέτοιο τρόπο ώστε να μην είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί η ταυτότητά σας σε τρίτους (χρήση κωδικών). Επίσης, η ταυτότητά σας δεν θα αποκαλυφθεί σε πιθανές δημοσιεύσεις, παρουσιάσεις ή επιστημονικές αναφορές που θα προκύψουν από τη συγκεκριμένη μελέτη. Τα αρχεία που περιλαμβάνουν τα δεδομένα σας θα φυλάσσονται «κλειδωμένα» στον προσωπικό μου υπολογιστή. Τα δεδομένα και οι πληροφορίες που θα δώσετε μπορεί να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον δευτερογενώς σε παρόμοια έρευνα για λόγους συγκρισιμότητας. Αποτελέσματα αυτής της έρευνας μπορεί να χρησιμοποιηθούν σε επιστημονικές δημοσιεύσεις, ανακοινώσεις σε συνέδρια, σχέδια δράσης. Τα αποτελέσματα θα παρουσιαστούν σε συνοπτική μορφή και το όνομα ή η ταυτότητά σας δεν θα μπορούν να προσδιοριστούν σε καμία δημοσίευση.

8. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ:

Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την έρευνα μπορείτε να επικοινωνήσετε στο std530504@ac.eap.gr

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ**ΣΠΟΥΔΕΣ ΦΥΛΟΥ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΕΣ, ΘΕΩΡΙΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ**

ΕΝΤΥΠΟ ΕΝΗΜΕΡΗΣ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ

Τίτλος ΜΔΕ: «Φροντίζοντας στο περιθώριο: Αθέατη Φροντίδα και Αντιστάσεις Ρομά Γυναικών: Μια φεμινιστική, αντιαποικιοκρατική ποιοτική έρευνα»

Φοιτήτρια/Ερευνήτρια: Γκουγιάνου – Ζιάκα Πελαγία

Παρακαλούμε συμπληρώστε τα αντίστοιχα τετραγωνίδια για να δηλώσετε τη συναίνεσή σας

Έχω διαβάσει και έχω κατανοήσει το περιεχόμενο του
Εντύπου Πληροφόρησης **ΝΑΙ** ☐ **ΟΧΙ** ☐

Μου δόθηκε αρκετός χρόνος για να αποφασίσω αν θέλω να
συμμετέχω σε αυτή τη συζήτηση **ΝΑΙ** ☐ **ΟΧΙ** ☐

Έχω λάβει ικανοποιητικές εξηγήσεις για τη διαχείριση των
προσωπικών μου δεδομένων **ΝΑΙ** ☐ **ΟΧΙ** ☐

Καταλαβαίνω ότι η συμμετοχή μου είναι εθελοντική και
μπορώ να αποχωρήσω οποιαδήποτε στιγμή χωρίς να δώσω
εξηγήσεις και χωρίς καμία συνέπεια. **ΝΑΙ** ☐ **ΟΧΙ** ☐

Κατανοώ ότι αν αποχωρήσω από την έρευνα τα δεδομένα
μου θα καταστραφούν. **ΝΑΙ** ☐ **ΟΧΙ** ☐

Γνωρίζω με ποιόν μπορώ να επικοινωνήσω αν επιθυμώ
περισσότερες πληροφορίες για την έρευνα **ΝΑΙ** ☐ **ΟΧΙ** ☐

Συναινώ στη μαγνητοφώνηση της συνέντευξης **ΝΑΙ** ☐ **ΟΧΙ** ☐

Ονοματεπώνυμο συμμετέχουσας:	
Υπογραφή:	Ημερομηνία:
Ονοματεπώνυμο ερευνήτριας:	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

ΦΟΡΜΑ ΗΜΙΔΟΜΗΜΕΝΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

Δημογραφικά

- Πόσο χρονών είσαι;
- Ποια είναι η οικογενειακή σου κατάσταση/Έχεις παντρευτεί; Αν ναι σε ποια ηλικία;
Το να παντρευτείς ήταν δική σου επιλογή;
- Έχεις παιδιά; Αν ναι πόσα; Τι φύλο έχουν;
- Πόσα αδέρφια έχεις; Πόσες είναι γυναίκες και πόσοι άντρες; (πληροφορίες σχετικά
με την μητροπατρική οικογένεια της)
- Έχεις πάει στο σχολείο; Αν ναι μέχρι ποια τάξη παρακολούθησες;
- Δουλεύεις; Αν ναι πες μου κάποια λόγια για την δουλειά σου.
- Πως αυτοπροσδιορίζεσαι, ποια είναι η ταυτότητα σου (πχ. Ρομά, Τσιγγάνα..)

Έμφυλη κοινωνικοποίηση και προσδοκίες της αθέατης εργασίας της φροντίδας.

- Πως μεγάλωσες μέσα στο σπίτι σου, στην οικογένειά σου; Μεγάλωσες όπως και τα
αγόρια συγγενείς σου ή διαφορετικά; Αν διαφορετικά, πως;
- Τι περιμένουν από εσένα ως γυναίκα/μητέρα στην κοινότητα; Τι πρέπει να κάνει μια
Ρομά γυναίκα;
- Περιέγραψε μου μια τυπική σου μέρα. Τι δουλειές κάνεις κάθε μέρα;
- Πόσο χρόνο διαθέτεις για αυτές τις δουλειές; Έχεις καθόλου χρόνο για ξεκούραση;
- Ποια/ος σου έμαθε να κάνεις αυτές τις δουλειές;
- Από ποια ηλικία έχεις αναλάβει αυτά τα καθήκοντα;
- Πως ένιωθες τότε που ανέλαβες αυτές τις ευθύνες;

Φεμινιστικές πρακτικές αντίστασης

- Πως είναι να φροντίζεις τόσους ανθρώπους;/ για τόσα πράγματα;
- (Καταλαβαίνω πως όλες αυτές οι δουλειές είναι πολλές για έναν άνθρωπο). Υπάρχουν δουλειές που δε θέλεις/δεν μπορείς να κάνεις;
- Υπάρχουν δουλειές μέσα στο σπίτι και στην οικογένεια που μοιράζεσαι; Σε βοηθάει κάποιος/α; Αν ναι, σε τι βαθμό;
- Υπάρχουν αντιδράσεις αν δεν κάνεις κάποια από τη δουλειά που εσύ πρέπει να κάνεις; Αν ναι, πως το διαχειρίζεσαι; Τι κάνεις;
- Τι ρόλο παίζουν στη ζωή και στις υποχρεώσεις σου οι άλλες γυναίκες της οικογένειας ή/και της κοινότητας; Βοηθάτε ή μια την άλλη; Τι σχέση έχετε; (συγγενική/φιλική)

Οικοδόμηση (έμφυλου) οράματος

- Έχεις αλλάξει πράγματα από τον τρόπο που εσένα σε μεγάλωσαν σχετικά με τον τρόπο που μεγάλωσες εσύ τα παιδιά σου; Αν ναι, ποια;
- Πως φαντάζεσαι τις νέες γενιές/παιδιά (κορίτσια);
- Πως θα ήθελες να είναι η ζωή σου; Θα άλλαζες κάτι; Πως πιστεύεις πως μπορούν να αλλάξουν;

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.